SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 44 — 1979
ČÍSLO 5

Slavo Ondrejovič

STANISLAV PETŘÍK A SLOVENSKÁ JAZYKOVEDA

(Na nedožité sedemdesiate narodeniny dr. Stanislava Petříka)

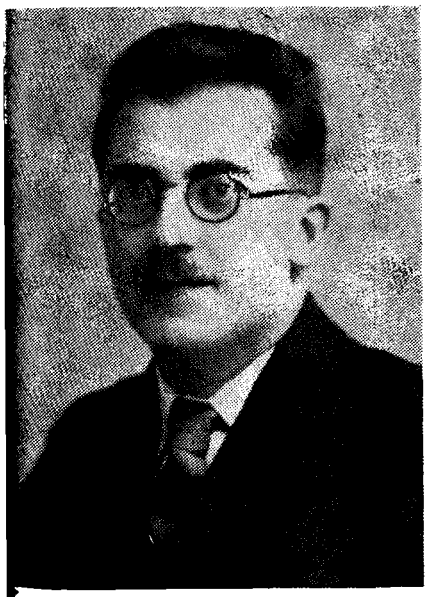

Dr. Stanislav Petřík, „prvý sústavný bádateľ v oblasti melódie slovenského jazyka" a vo svojom čase „najlepší znalec slovenskej vetnej fonológie", bol by sa dožil 24. septembra 1979 sedemdesiatich rokov. Ale nestalo sa tak: tragicky zahynul v pomerne mladom veku. Stihol však zanechať pomerne rozsiahle a na svoj vek skutočne pozoruhodné dielo. V tomto článku chceme aspoň zbežne poukázať na jeho prínos pre slovenskú jazykovedu, na jeho výskumnú činnosť, ktorou bolo štúdium intonačno-melodickej stránky spisovnej slovenčiny a slovenských nárečí. Najprv však uvedieme niekoľko biografických údajov.[1]

S. Petřík sa narodil pred sedemdesiatimi rokmi v mestečku Louny v stredných Čechách. Na tamojšom reálnom gymnáziu aj zmaturoval. V r. 1928 sa zapísal na Filozofickú fakultu Karlovej univerzity, na kombináciu československá — francúzština a stal sa členom seminára prof. Weingarta. S. Petřík prejavil záujem najmä o českú skladbu a jej zvukové stvárnenie: za tému seminárnej práce si vybral (zrejme pod vplyvom monografie J. Riesa) problematiku slovných skupín v češtine.

[1] Za mnohé cenné informácie najmä o živote S. Petříka ďakujem gymn. prof. Ludvike Petříkovej-Ryndovej, vdove po S. Petříkovi.

Práca, ktorú odovzdal na začiatku roku 1932, sa vyznačovala, ako uvádza M. Weingart,[2] nezvyčajnou obšírnosťou (táto črta sa stala typickou pre celú Petříkovu neskoršiu vedeckú produkciu), pričom sa už tu veľmi výrazne prejavila jeho mimoriadna verzovanosť v domácej a zahraničnej odbornej literatúre. Z tejto seminárnej práce vznikla i jeho doktorská dizertácia (titul doktora získal v r. 1934). Vtedy sa už plne venuje aj bádaniu v oblasti intonácie a výsledky svojich výskumov hojne uverejňuje v početných českých a slovenských časopisoch.[3]

Po získaní doktorátu pôsobil S. Petřík ako stredoškolský profesor najprv v Čechách (Most, 1933—1934), potom na Slovensku (Trnava, 1934—1935, Žilina, 1935—1937, Košice, 1937). Popri pedagogických povinnostiach venoval svoje nadanie (najmä absolútny sluch) naďalej výskumu tej časti jazykovedného bádania, ktoré bolo vtedy v Čechách i na Slovensku najzanedbanejším výskumným úsekom. Najmä pobyt na Slovensku usilovne a s nadšením využíva na štúdium intonácie živej reči. Pozoruje reč svojich kolegov, žiakov i ľudí, s ktorými sa stretáva,[4] neskoršie chodí aj na terénne výskumy počúvať reč ľudu i vzdelancov. Takto posluchovou metódou zhromaždil množstvo dokladov zo živého hovoru, ktoré hneď zverejňoval a po čase systematizoval vo svojich prácach syntetickejšieho charakteru. V oblasti českej intonácie to bola najmä kniha *O hudební stránce středočeské věty* (vyšla až po jeho smrti v r. 1938). O slovenskej intonácii podobnú monografiu už nestačil pripraviť (máme iba jeho *Dva príspevky k hudobnej stránke slovenskej vety z r. 1939 a 1947*). Pritom aj „sťahovanie sa" Petříkovcov po Slovensku dáva tušiť, že S. Petřík mal v úmysle obsiahnuť zvukovo-intonačnú stránku slovenčiny vo všetkých jej oblastných variantoch (západnom, strednom i východnom).[5] Žiaľ, jeho posledná zastávka na východnom Slovensku trvala iba krátko. Na jednej z dialektologických ciest v okolí Humenného ochorel na týfus a vinou nesprávneho určenia diagnózy i neskorého rozpoznania symptómov skutočnej choroby umrel 10. novembra 1937 v košickej nemocnici vo veku dvadsaťosem rokov.

Tridsiate roky, keď S. Petřík vstupoval do lingvistiky, boli rokmi roz-

---

[2] *O zvukově sémantickém studiu mluvené řeči, zvláště české.* In: PETŘÍK, S.: O hudební stránce středočeské věty. Praha 1938, s. IV.

[3] Porov. bibliografiu jeho prác uvedenú na konci článku.

[4] S. Petřík bol známy medzi svojimi slovenskými kolegami tým, že vždy nosil pri sebe notes a všetko si doň zapisoval. Tento notes bol neraz aj príčinou tragikomických situácií, napr. aj jeho zatknutie políciou ako podozrivého zo špionáže. S. Petřík často navštevoval futbalové zápasy, zamiešaval sa do zástupov ľudí, chodil na jarmoky, ale vždy so špecifickým cieľom — aby mohol čo najširšie a najpresnejšie zachytiť melódiu a prízvukovanie slovenčiny a jej nárečí. Dobrou pomocníčkou mu pritom bola jeho manželka, ktorá ho počas ich nedlhého — iba päťmesačného — spolužitia sprevádzala na každej ceste.

[5] Aj keď to v skutočnosti neboli vždy iba odborné dôvody.

kvetu Pražskej lingvistickej školy. S. Petřík našiel porozumenie a podporu pre svoj typ práce nielen u svojho učiteľa M. Weigarta, ale aj v štrukturalisticky orientovaných kruhoch. Predseda PLK V. Mathesius napr. v prvom ročníku časopisu Slovo a slovesnost (1935, s. 7) vyslovuje ľútosť, že „tento mladý bohemista, výborný pozorovateľ, prinášajúci dobre odpozorovaný a interpretovaný materiál", nedostal ešte priestor na vydanie samostatnej monografie, v ktorej by bolo viac miesta na sústavný výklad o otázkach danej problematiky.[6] V. Mathesius tu S. Petříkovi ešte radí, aby pri vetnofonologických javoch, ktoré sú také komplikované a dotýkajú sa tých najjemnejších významových odtieňov, ešte častejšie než doteraz objasňoval ich presný zmysel, a to buď kontrastnými vetami alebo vylíčením situácie. Petřík si vyberá najmä druhý spôsob a takto usmernený začína štúdium „vetnej fonológie" slovenčiny a slovenských nárečí.

Prvú zo „slovenských" štúdií venuje S. Petřík opisu vetnej intonácie „trnavského" nárečia (Sborník Matice slovenskej, 1935, s. 102—123; k tejto téme sa vrátil aj v prvom zväzku zborníka Carpatica, 1936, s. 248—262). Najviac miesta venuje najnápadnejšiemu znaku tohto nárečia — predlžovaniu prízvučných slabík. S. Petřík sa vcelku odôvodnene domnieval, že toto predlžovanie prvých slabík slov (lebo tie sú prízvučné) je v „trnavčine" dôsledok vplyvu rakúsko-nemeckých nárečí. Kým však tam je to jav celkom mechanický, t. j. pravidelný, v trnavčine o predĺžení predsa len „rozhoduje cit". Navyše trnavská inteligencia sa tomuto spôsobu prízvukovania často vyhýba a vo väčšej miere ho používa iba ľud. S. Petřík ďalej upozorňuje na túto zaujímavú súvislosť: kým v trnavčine sa „preťahuje" prvá slabika a koncová zriedka, pre češtinu je charakteristické predlžovanie práve koncových slabík a málokedy slabík začiatočných. Na jej predĺženie (na rozdiel od češtiny) stačí pritom aj minimálne zväčšenie kvantity. V tomto západoslovenskom dialekte pozorovať predlžovanie slabík (vokálov) primárne krátkych, ale niekedy aj primárne dlhých. Podľa S. Petříka sa netreba obávať, že by sa predĺžené samohlásky (pôvodne krátke) zamenili za dlhé: „... pretiahnutie krátkych je asociačne spojené s prízvukom a cíti sa ako príležitostné, kým pôvodná dĺžka chápe sa ako pevne zrastlá so slovom" (Carpatica, zv. 1., 1936, s. 262).

O „trnavskej" melódii nachádzame u S. Petříka tvrdenie, že má omnoho bohatšiu škálu melodických typov než čeština a že niektoré z nich využíva trnavčina častejšie. Vo väčšine prípadov sa melodické schémy v západoslovenčine a češtine, ako sa tu uvádza, kryjú, hoci tempo reči je tu pomalšie ako v češtine (tamže, s. 268). Medzi zaujímavé postrehy patrí aj Petříkovo zistenie o odlišnom rozložení prízvukov v západoslovenčine a

[6] 4. 1. 1935 mal S. Petřík v PLK prednášku, o ktorej sa dosť podrobne referovalo.

v češtine v rozlučovacích otázkach. Tvrdí sa tu, že v češtine býva vo vete *Koľko chceš, tri alebo štiri?* intonačný vrchol spravidla na spojke, kým v slovenčine (západoslovenčine, ale aj stredoslovenčine, porov. Petřík — Petříková, 1947, s. 43) na substantívach.

Ďalšia jeho štúdia *K otázkam prízvuku a intonácie* (Zborník Matice slovenskej, 1936, s. 219—221) je polemikou s F. Trávníčkom (Historická mluvnica československá, 1935). Proti F. Trávníčkovi obhajuje myšlienku, že melódia je funkčne dôležitejšia ako prízvuk. Melódia má totiž v zvukovej reči mnoho funkcií, kým prízvuk len jednu — „vytýkaciu". Uvádzajú sa tu aj niektoré všeobecnejšie pozorovania, napr. že čeština má prízvuk slabší než slovenčina (západoslovenčina), pričom podľa S. Petříka medzi silou slovenského a nemeckého prízvuku niet viditeľného rozdielu. Neskoršie však fakty o sile prízvuku podáva diferencovanejšie. Zisťuje napr., že žilinský prízvuk je silnejší než oravský. Žiaľ, niekedy nie je celkom jasné, kde autor pod prízvukom rozumie slovný akcent a kde vetný prízvuk a dôraz.

Hlavnou výskumnou sférou S. Petříka bola najmä intonácia stredoslovenskej vety. Tejto problematike venoval napokon aj väčšinu svojich štúdií (*Spôsoby stredoslovenského zdôrazňovania prízvukom, Niekoľko slov k hudobnej stránke slovenčiny, Dva príspevky k hudobnej stránke slovenskej vety* a i.).

Na začiatku tridsiatych rokov bolo uverejnených niekoľko závažných príspevkov o tomto jave. V Slovenských pohľadoch (*48*, 1932, najmä s. 486; *51*, 1935, s. 397—400) o ňom písal Š. Krčméry, H. Bartek a v Slovenskej reči (*3*, 1934, 64—65) Ľ. Novák. Uvedení autori konštatovali, že penultimový prízvuk nie je slovným prízvukom (ako sa domnieval napr. F. Trávníček), ale je to jav vetnej fonológie.

Aj Petříkove zistenia potvrdili správnosť tohto chápania. Penultimový prízvuk sa vo vete, resp. v úseku (Petřík hovorí o takte) vyskytuje iba raz: *Fčera mi povedal / že ňepríďe.* Ak veta *Kamaráti ho videli, ako prichodí* sa vysloví „jedným dychom", bez prestávky, penultimový prízvuk môže mať iba jedno slovo, a to to slovo, ktoré hovoriaci pokladá za najdôležitejšie (Bratislava, 1973, s. 51). Podľa formulácie na inom mieste (Slovenská reč, *6*, 1937, s. 26) „slová nevytknuté nemajú prízvuk na predostatnej slabike, ale na prvej", čo je zároveň pre S. Petříka dôkaz, že stredoslovenský penultimový prízvuk nemôže byť poľského pôvodu. Ale ani všetky „prominentné" slová nemajú vždy penultimový prízvuk. Slová známe, opakované z predošlej výpovede, nemávajú prízvuk na predposlednej slabike. Netreba ich totiž osobitne zdôrazňovať, upozorňovať na ne. Ich zaujímavosť sa stratila opakovaním a ich zafarbenie novosti zmizlo. „Ostalo len samé slovo bez akéhokoľvek odtienku" (Slovenská reč, *6*, 1937,

s. 26). Pravda, k inej situácii dochádza vtedy, keď sa slovo opakuje s cieľom ešte dôraznejšie naň upozorniť. S. Petřík tu poukazuje aj na ten fakt, že penultimový prízvuk sa neuplatňuje pri čítaní (napr. v škole) ani pri reprodukcii cudzích myšlienok.

S. Petřík zistil, že okrem prízvukovania predposlednej slabiky v troj- a viacslabičných slovách *(To ne**tre**ba, Ňidž‿zme ňevi**ďe**li, On to ňepotre**bu**je)* pri slovách päť- a viacslabičných pozorovať niekedy prízvukovanie tretej slabiky od konca slovesa alebo taktu *(Koľko bi potre**bo**vali)*. Pri energickejších výpovediach je prízvuk spravidla na prvej slabike slov a taktov: *Dostaneš takú* **po** *hube! Čo tak blbo* **vi***kopuješ!* **Na***hrávaj!* **Do***predu!* (zapísané na futbalovom zápase), rovnako pri hneve *(To je* **da***rebák! Nedám ani* **ha***liera!)*, v replikách s významom „predsa" *(Ďe ste boli?* **F‿ko***stole)*, vo funkcii intenzifikácie *(Juj takuo* **ku***siskooo)* atď.[7]

Okrem toho v niektorých prípadoch, napr. pri volaní, sa prízvuk kladie na poslednú slabiku slova *(Hi**baj**, Hibaj**ťe**! Aňi**čka**!)*[8]

S. Petřík oprávnene uzatvára: Neobstojí tvrdenie, že stredná slovenčina má slovný prízvuk na predostatnej slabike, lebo jednak 1. nie je to slovný prízvuk, o ktorý tu ide, a jednak 2. daný prízvuk nie je vždy na penultime[9] (Carpatica zv. 2, 1939, s. 352).

Na známy článok Ľ. Nováka *K základom slovenskej ortoepie* (Slovenská reč, *3*, 1934, s. 42—65) reaguje v štúdii *Niekoľko slov k hudobnej stránke slovenčiny* (Bratislava, *11*, 1937, s. 51—55). Ľ. Novák tu vzhľadom na to, že spisovná slovenčina je najbližšia stredoslovenským nárečiam, odporúča pre spisovný jazyk aj niektoré charakteristické stredoslovenské prvky, najmä prízvuk na predposlednej slabike. Podľa S. Petříka túto stredoslovenskú melódiu možno pripustiť iba pri neoficiálnych prejavoch. Je však podľa neho zbytočne odstraňovať ju v škole, lebo „tieto tvary časom jednoducho zmiznú prirodzenou cestou" (tamže, s. 55).

V článku *K hudobnej stránke slovenskej vety* (Carpatica, zv. 1, 1936) si kladie otázku, či pri jave, ktorý nazývame penultimovým prízvukom, ide skutočne o „presunutie" prízvuku z prvej slabiky na predposlednú, alebo je to len zvýšenie tónu na predposlednej slabike. Podľa neho tento spor

---

[7] Korešponduje to aj s pozorovaniami Ľ. Nováka. Porov. jeho dvojicu príkladov **Do** *roboty,* **do** *roboty!* (prísny rozkaz) a *Do* **roboty,** *do* **roboty!** (taktnejšie pobádanie do práce) (Slovenská reč, *3*, 1934, s. 65).

[8] Porov. aj HABOVŠTIAK, A.: Oravské nárečia. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 89—90.

[9] Dôležité fakty o stredoslovenskej intonácii možno nájsť v práci E. Paulinyho *Fonologický vývin slovenčiny* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 270—271), kde sa rozlišuje severný „spevavý" typ stredoslovenskej vetnej intonácie a južný bez zvýšenia tónu pri dôraze. Doklady o „spievaní" v dolnokubínskom nárečí pozri u S. Petříka (Carpatica, zv. 2, 1939, s. 341).

možno ľahko rozriešiť rozborom prípadov, kde začiatok melódie (napr. varovacej) nie je na prvej, ale až na predposlednej slabike „prízvukovaného" slova, porov. napr. *Ale ňezabudňi* (s dvojslabičnou upozorňovacou melódiou na *-budňi*). Začiatok melódie sa začína na prízvučnej slabike. Preto ak by tu bola prízvučná slabika *ňe-*, slovo by muselo mať štvorslabičnú melódiu upozorňovaciu (s. 244). Pri penultime ide teda naozaj o prenesenie prízvuku.

Bez zaujímavosti nie je ani článok *Píšeme zbytočne veľa čiarok*, ktorý S. Petřík pripravil ako námet do diskusie na požiadanie redakcie Slovenskej reči (6, 1937, s. 123—125; porov. aj Bratislava, 1937, s. 54—55). Petřík tu uvažuje o tom, či by nebolo úspornejšie a vhodnejšie nepísať čiarky tam, kde majú len gramatickú funkciu (napríklad pred spojkami) a klásť ich iba tam, kde ich prítomnosť prispieva k prehľadnosti v zložitých vetných útvaroch, a najmä tam, kde rozhodujú o význame celej vety *(Pán profesor Novotný má ísť von — Pán profesor, Novotný má ísť von)*. Bolo by tu však treba, prirodzene, ponechať čiarky napr. aj na rozlišovanie medzi rozšírenými a viacnásobnými vetnými členmi, kde tiež ide o rozdiely vo význame.

V článku *K melódii školskej a veršovej* (Slovenská reč, 6, 1937, s. 276—281) zasa autor píše o „rovnej melodickej línii" uplatňujúcej sa pri školskej recitácii. V danej súvislosti upozorňuje na fakt, že stredoslovenský typ prízvukovania neprechádza z hovorovej reči do recitácie. Vyslovuje preto pochybnosti o tom, že by penultimový prízvuk mohol byť podkladom pre štúrovskú poéziu.

Dobrým dokladom na to, ako jemne a diferencovane pristupoval S. Petřík k svojim „informantom", je jeho posledná práca, venovaná intonácii žilinského nárečia (Petřík — Petříková, 1947). V „žilinčine" zisťuje napr. osobitý melodický útvar, typický iba pre hovor žien: „Na konci oznamovacej vety melódia neklesá, ako u mužov, ale ľahko stúpne, alebo ostane na jednej úrovni až do konca vety... ostatná slabika tu býva pretiahnutá, čo u mužov nebýva" (s. 17). Pripája však aj podrobnejšie etnolingvistické fakty: „U žien emancipovaných som túto črtu natoľko nebadal, ale zato u žien, doma vychovaných, veľmi často, ba pravidelne. U chlapcov sa vyskytuje v útlejšom veku (napr. ešte u detí jedenásťročných)" (s. 19).

S. Petřík v uvedenej práci polemizuje ďalej s H. Bartkom, podľa ktorého penultimový prízvuk nemôže byť v rozkazoch. Petříkove „protipríklady" však toto tvrdenie, zdá sa, nevyvracajú. V prípadoch *Ľen ma neľakajce! Úvodníky nečítajte! Tak si sadnite!* máme do činenia podľa všetkého s oným „taktným pobádaním", a nie s rozkazmi v prísnom zmysle slova.

Do práce *K hudobnej stránke slovenskej vety* (Carpatica, zv. 1, 1936) umiestnil S. Petřík svoje úvahy o všeobecných otázkach vetnej fonológie. Jedna z kapitol sa tu nadpisuje otázkou: Je intonácia „prirodzeným zna-

menim"? Na položenú otázku odpovedá S. Petřík záporne. Nie je, pretože „netryská spontánne a nutne z určitého psychického základu bez zásahu spoločenskej konvencie" (s. 276). Intonácia dnes nie je bezprostredným výrazom emócie, i keď niekedy ním mohla byť. Podlieha disciplíne, konvencii, špecifickým cieľom: obchodník vás úctivo pozdraví, ale najmä preto, aby si vás získal (alebo udržal) ako zákazníka, môžete so smútkom vysloviť vetu, hoci nie ste zarmútení alebo naopak zakryť hlboký žiaľ veselým tónom. Intonácia preto môže byť i nástrojom na zakrytie duševného rozpoloženia.

Spravidla každý intonačný typ, ako ukazuje S. Petřík, je výrazom mnohých „psychických základov". Napríklad melodická schéma nízky — vysoký — nízky — stúpavý tón má upozorňovaciu funkciu, funkciu tušenia, otázky atď. Naproti tomu „zvedavá otázka" v slovenčine typu *Kto to hovoril?* má melodickú schému nízky — stúpavý — nízky — stúpavý tón alebo melódiu stúpavú až po predposlednú slabiku. Čím je podľa S. Petříka psychické komplikovanejšie, tým väčší býva počet intonačných útvarov, ktoré ho vyjadrujú (s. 280).

Petříkovi je jasné, že výroky o bohatosti a rozmanitosti intonácie u každého človeka sú relatívne. Ide skôr o rozdielnu frekvenciu používaných intonačných typov u jednotlivých ľudí. Tak ako jeden druh individuálnych odchýlok spočíva v tom, že pre niekoho je typické isté melodické kontúrovanie, mnohí ľudia alebo skupiny ľudí, ako ukazuje S. Petřík, niektoré melodické typy vôbec nepoužívajú. Napríklad inteligencia, a predovšetkým intelektuáli, majú repertoár hudobných typov, ktoré používajú, pomerne veľmi chudobný. S. Petřík to zdôvodňuje takto: „Intelektuál veľkú časť svojho života strávi premýšľaním alebo debatovaním o veciach abstraktných, takže nemá príležitosť uplatniť mnohý muzikálny tvar povahy citovej; tým sa asociatívne zväzky medzi určitým muzikálnym tvarom a určitým typom strácajú, takže keď sa niekedy také vzruchy dostavia, nevyjadruje ich v intonácii. Ďalej potom sústredenie sa na presný obsah pojmov pri abstraktnom myslení vedie k tomu, že abstrahuje od vonkajšieho akustického tvaru tým, že sa zabúdajú niektoré jeho zložky ... Tiež, pravda, zaoberaním sa abstraktnými a čisto rozumovými problémami sa ochudobňuje aj život citový a tým sekundárne aj intonácia" (s. 289—290).[10] Ale prečo majú niektorí intelektuáli naopak intonáciu veľmi bohatú? S. Petřík odpovedá aj na túto otázku: Nie každý sa dá v rovnakej miere ovplyvniť a nie každý intelektuál sa v rovnakej miere venuje abstraktnému mysleniu (s. 290—291).

---

[10] O týchto otázkach uvažoval i S. Karcevskij (Sur la phonologie de la phrase, TCLP, 4, 1931, s. 192). Podľa neho na ochudobňovaní intonácie intelektuálov má podiel najmä to, že menej hovoria a veľa čítajú.

Náročky sme tu uviedli dlhšie citáty z Petříkových prác, aby sme dokumentovali nielen spôsob jeho myslenia, ale aj jeho „odvahu ísť až ku koreňu vecí" a schopnosť zapojiť skúmané fakty do širokých súvislostí. Prirodzene, nemohli sme tu spomenúť všetky dôležité fakty a myšlienky, na ktoré sme narazili v Petříkovom diele. Nedotkli sme sa kapitol, kde sa na veľkom priestore spracúvajú melódie: „odporcovia", „samozrejmosti", „varovania", melódie otázky,[11] hlboký tón, vysoký tón, melódia predpauzového taktu, intenzifikačné prostriedky,[12] kapitolu, kde sa upozorňuje na možný vplyv maďarčiny na typ slovenského prízvuku a melódie atď. Bokom sme nechali i príspevky, ktoré sa bezprostredne nedotýkajú intonačnej stránky vety v slovenčine. Usilovali sme sa však vybrať z Petříkových prác to, čo pokladáme z hľadiska ďalšieho výskumu vetnej intonácie slovenčiny za najzávažnejšie.

Napokon ešte nám prichodí uviesť niekoľko slov na záver. Vcelku prijímame hodnotenie P. Trosta,[13] že S. Petřík „pronikavě dovede vystihovat úlomky skutečnosti, ale nedaří se mu teoreticky zvládnout a odhalit imanentní zákony celků". Vo svojich prácach došiel síce k poznaniu, že inventár melodických typov v jazyku je malý a početné sú len ich funkcie, ale nepokúsil sa z intonačných typov zostaviť ucelený systém. Nepriaznivú zložku jeho výskumnej metódy by bolo možno vidieť v tom, že často v dostatočnej miere nerozlišuje neutrálne výpovede od expresívne zafarbených, že málo prihliada na kontextové členenie, že mu chýba opretie sa o ucelenú teóriu významovej výstavby vety, že je tu dosť aj terminologických nejasností. Vnucuje sa však otázka, čo všetko by bol opravil a napísal ináč, keby bol pokračoval vo svojom výskume. Osobitný problém tvorí aj otázka, nakoľko spoľahlivé a presné sú pozorovania S. Petříka, ktorý svoje výsledky nikdy neoveroval ani experimentálnofonetickým spôsobom, ani prostredníctvom iných osôb. Domnievame sa, že dokladový materiál, ktorý zhromaždil, má trvalú hodnotu. Ako dokázal O. von Essen,[14] ľudia s „absolútnym" sluchom (a Petřík taký mal) zachytávajú kontúry a intervaly melódie takmer s presnosťou moderných akustických prístrojov. Porovnať, nakoľko sa Petříkove pozorovania stredoslovenskej a západoslovenskej intonácie zhodujú s výsledkami novších výskumov v tejto oblasti, nemožno. Takých výskumov, akokoľvek je to prekvapujúce, niet.[15]

[11] Porov. práce V. Uhlára (*O vetnej melódii v slovenčine.* Slovenská reč, *23,* 1958, s. 313—347) a M. Urbančoka (*Príspevok k triedeniu opytovacích viet.* In: Jazykovedné štúdie. 1. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 213—226), ktorí využívajú zistenia S. Petříka.

[12] Porov. MIKO, F.: K emfaticko-emocionálnej stránke vety v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, *9,* 1958, s. 3—21.

[13] Česká práce o větné intonaci. Slovo a slovesnost, *5,* 1939, s. 99.

[14] Allgemeine und angewandte Phonetik. 3. vyd. Berlin, Akademie-Verlag 1962. 228 s.

[15] Novšie sa skúmala iba východoslovenská veta. Porov. SABOL, J.: Zo severo-

Na začiatku nášho článku sme uviedli epitetá, ktoré prominentní jazykovedci pripísali S. Petříkovi pred mnohými rokmi. Všetky však platia i dnes. Sotva totiž nájdeme výskumný úsek, kde sa naše poznatky rozšírili po štyridsiatich rokoch len o tak málo ako v danej oblasti. V každom prípade pri ďalšom výskume stredoslovenskej (i západoslovenskej) vetnej intonácie, ako aj pri kontrastívnom výskume slovenčiny a češtiny, t. j. pri výskumných úlohách nanajvýš aktuálnych, nemôže nikto prejsť nevšímavo okolo diela S. Petříka.

Súpis prác dr. Stanislava Petříka

Bibliografia jazykovedných prác S. Petříka je usporiadaná chronologicky. Príspevky v časopisoch, ktoré vyšli počas školského roku, sa zaraďujú podľa toho, na aký kalendárny rok pripadlo príslušné číslo časopisu.

1933

Pausa v novočeských slovních skupinách. — Naše řeč, *17*, 1933, s. 33—41, 65—72.

Poznámky k pravopisné stránce paus. — Naše řeč, *17*, 1933, s. 102—105.

Kapitoly z fonologie věty. — Naše řeč, *17*, 1933, s. 264—273.

Psychologický výklad slovních skupin v češtině. — Časopis pro moderní filologii, *19*, 1933, s. 139—146, 246—254.

1934

K intonaci věty. — Naše řeč, *18*, 1934, s. 225—239, 265—270.

Příspěvky k fonologii věty a slovní skupiny. — Listy filologické, *61*, 1934, s. 149—162, 258—281, 424—433.

1935

K intonaci věty. — Naše řeč, *19*, 1935, s. 39—45, 70—81.

K fonologii věty. — Časopis pro moderní filologii, *21*, 1935, s. 24—31, 132—140.

K intonaci věty. Intonace pozdravů a jiných výrazů zdvořilostních. — Naše řeč, *19*, 1935, s. 259—269.

K intonaci záporné věty s příslovci. — Listy filologické, *62*, 1935, s. 99—121.

Hluboký tón v češtině. — Slovo a slovesnost, *1*, 1935, s. 203—212.

K fonologii západoslovenskej vety v trnavskom nárečí. — Sborník Matice slovenskej. 13. Jazykoveda. Red. Ľ. Novák. 1935, s. 102—123.

1936

K intonaci věty. — Listy filologické, *63*, 1936, s. 247—265, 369—390.

O plzeňském „zpívání". — Naše řeč, *20*, 1936, s. 196—201, 221—223.

---

abovskej intonácie. In: Nové obzory. 9. Red. Š. Pažur, Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1967, s. 279—293; LIPTÁK, Š.: K prízvukovým pomerom na rozhraní západoslovanského a východoslovanského jazykového územia. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Red. V. Blanár. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 19—34.

K intonaci středočeské otázky. — Slovo a slovesnost, *2*, 1936, s. 156—162.

K otázkam prízvuku a intonácie v slovenčine a češtine. — Sborník Matice slovenskej. 14. Jazykoveda. Red. Ľ. Novák. 1936, s. 219—221.

K hudobnej stránke slovenskej vety (Z prác členov jazykovedného odboru Učenej spoločnosti Šafárikovej). In: Carpatica. Řídí univ. prof. dr. Karel Chotek. Svazek 1. Řada A (duchovědná). V Praze 1936. Nákladem „Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi" při „Slovanském ústavu" v Praze — v Generální komisi Nakladatelství „Orbis" v Praze. 8°. 476 s. Petříkov článok je na s. 242—302, franc. res. na s. 301—302.

K melodii školskej a veršovej. — Slovenská reč, *5*, 1936/37, s. 276—281.

1937

Niekoľko slov k hudobnej stránke spisovnej slovenčiny. — Bratislava, *11*, 1937, s. 51—55.

Spôsoby stredoslovenského zdôrazňovania prízvukom. — Slovenská reč, *6*, 1937/38, 25—29, 72—80.

Píšeme zbytočne veľa čiarok (Námet k diskusii). — Slovenská reč, *6*, 1937/38, s. 123—125.

1938

O hudební stránce středočeské věty (Práce o českém jazyku doby nové ze semináře prof. M. Weingarta, sv. 3. — Práce z vědeckých ústavů, pořádají G. Fridrich, Jos. Král, V. Mathesius a M. Weingart XLVIII.). V Praze, Nákladem Filosofické fakulty University Karlovy 1938. 8°. 224 s., nem. res. na s. 209—217.

1939

Dva príspevky k hudobnej stránke slovenskej vety. In: Carpatica. 1. Řídí universitní profesor dr. Karel Chotek. Svazek 2. Řada A (duchovědná). V Praze 1939 (1940). Nákladem Slovanského ústavu v Generální komisi Nakladatelství „Orbis" v Praze. 8°. 386 s. Petříkov článok je na s. 331—398 (pripojený údaj: časť 2. K hudobnej stránke nárečia žilinského vyjde v Carpatica 3. — Carpatica 3. však nevyšli a druhá časť štúdie bola odtlačená v knihe Dva príspevky ... porov. tu posledný bibl. údaj z r. 1947).

Zpráva o činnosti za rok 1936. In: Carpatica. 1. Řídí universitní profesor dr. Karel Chotek. Svazek 2. Řada A (duchovědná). V Praze 1939. Nákladem Slovanského ústavu v Generální komisi Nakladatelství „Orbis" v Praze. 8° 486 s. (Petříkova správa je odtlačená na s. 155.)

Zur Satzintonation der mährisch-schlesischen Mundarten. — Slavia, *17*, 1939/40, s. 481—548.

1947

†PETŘÍK, S. — PETŘÍKOVÁ, L.: Dva príspevky k hudobnej stránke slovenskej vety — K hudobnej stránke nárečia abaujského. V Praze 1947. Nákladem „Slovanského ústavu" v Praze — V Generální komisi Nakladatelství „Orbis" v Praze. 8°. 148 s. Časť, ktorej autorom je S. Petřík, má titul: Dva príspevky k hudobnej stránke slovenskej vety. (Připraveno k tisku r. 1936). 2. K hudobnej stránke nárečia žilinského, s. 5—109.

Viktor Krupa

O FORME A OBSAHU V JAZYKU

Forma a obsah patria medzi základné filozofické kategórie; ich konkrétnu náplň treba riešiť v každej vedeckej disciplíne osobitne. Vo filozofických prácach sa obsah všeobecne definuje ako súbor prvkov a procesov, ktoré vytvárajú základ objektov a podmieňujú ich existenciu, zmenu a vývin. Naproti tomu kategória formy vyjadruje vzťahy, spôsob organizácie, štruktúru týchto obsahových prvkov, a to tak vnútri objektu, ako aj vzhľadom na iné objekty v jeho okolí.

Forma a obsah vystupujú v jednote, sú relatívne, takže obsah je obsahom len vzhľadom na istú formu, ktorá zase môže mať povahu obsahu v iných súvislostiach. Obsah je vo vzťahu k forme určujúcim činiteľom. Vzhľadom na neprestajný vývin a na určujúci charakter obsahu forma nikdy plne nezodpovedá obsahu, ale zaostáva za ním.

Jazyk je predovšetkým prostriedkom komunikácie o realite a prostriedkom poznávania reality. Ako prostriedok komunikácie jazyk musí byť materiálny, musí mať výraz, vďaka ktorému je schopný prenášať ideálny obsah (odrážajúci realitu). Čisté myšlienky sú komunikovateľné, len ak sú viazané na materiálne nosiče, ktoré sú v jazyku primárne zvukovej povahy.

Jazyk sa opiera o realitu takrečeno dvoma nohami. Na jednej strane si z nej berie zvukovú substanciu ako základný výrazový prostriedok a na druhej strane priraďuje zvukovej substancii obsahovú substanciu odrazovej povahy. Takto vzniká jazykový znak, ba celý systém jazykových znakov. Toto priraďovanie uskutočňuje ľudský subjekt, ktorý je síce súčasťou reality, ale vie sa od nej dištancovať ako pozorovateľ.

realita

zvuková substancia ako prostriedok komunikácie		obsahová substancia ako predmet komunikácie
	ľudský subjekt, ktorý obidvom stránkam dáva formu a spája ich do znakového celku ako výraz a obsah	

Z dejín filozofie poznáme rozlišovanie vonkajšej a vnútornej formy (napr. u Kanta), ktoré prešlo aj do lingvistiky. Napr. O. S. Achmanovová rozoznáva vnútornú formu, ktorá je štruktúrou, a formu ako spôsob vyjadrovania významu (Achmanova, 1966, s. 500). V tomto druhom prípade máme do činenia so spomínanou „vonkajšou formou". Namiesto tohto termínu budeme používať termín výraz.

Vzťahom obsahu a výrazu sa podrobne zaoberal L. Hjelmslev (1972, s. 53—65). Upozorňoval na usúvzťažnenosť obidvoch stránok znaku. Niektoré jeho závery sú však neprijateľné. Podľa neho substancia, ktorá sa využíva v jazyku (zvuková aj obsahová), je amorfná. Zračí sa tu postoj k jazyku ako k imanentnému, izolovanému systému. V skutočnosti je aj jazykové okolie systémové a jazyk treba skúmať v termínoch systémovej interakcie, a to tým skôr, že jazyk patrí medzi tie systémy, ktoré sú výsledkom interakcie iných systémov. Zjednodušene by sme mohli celú situáciu opísať takto. Máme systém *S*, ktorý predstavuje poznávajúci ľudský subjekt. Tento systém *S* vstupuje do interakcie so systémom *R*, predstavujúcim poznávanú realitu. *S* poznáva *R* pomocou jazykového systému *J*. *J* je výsledkom interakcie medzi *S* a *R*. Vynára sa otázka, akým dielom prispievajú k vzniku systému *J* obidva systémy *S* a *R*. Na jednej strane *R* poskytuje poznávajúcemu a komunikujúcemu *S* substanciu, pretože *S* komunikuje o prvkoch *R* pomocou prvkov *R*. Substancia ako taká vlastne nie je amorfná; má formu v rámci *R*, ibaže pre *S* táto forma nie je bez úprav vhodná, preto jej *S* dáva inú formu, robí z nej *J*, a to z výrazovej aj z obsahovej stránky. *S* teda asimiluje *R* a súčasne sa mu aj akomoduje. Akomodácia sa prejavuje v tom, že *S* môže vytvoriť *J* len v rámci limitácií daných v *R*. *S* však vytvára *J* prostredníctvom výberu z *R* a už vo výbere je prítomný moment asimilácie, ktorý sa prejavuje aj v existencii jazykovej štruktúry. Jazyková štruktúra je odvodená od *R*, ale sprostredkovane, cez prizmu *S*. Jazyková štruktúra je nevyhnutne prítomná v každom prvku jazyka, nielen v čisto štruktúrnych ukazovateľoch (akými sú napríklad afixy); prvky sú prvkami jazyka len vďaka jazykovej štruktúre.

Hjelmslev má pravdu, keď tvrdí, že v jazyku sa forma dáva výrazu aj obsahu, ale nie je pravdivý jeho záver, že znak je rovnakým právom znakom pre obsahovú a pre výrazovú substanciu. Veď postavenie jazyka medzi *S* a *R* a jeho komunikačná funkcia poskytuje celkom jasne orientáciu vo vnútornej stavbe znaku, poslaním ktorého je umožňovať prenos obsahu pomocou výrazu a nie naopak, takže výraz celkom nesporne slúži obsahu a nie obsah výrazu.

Z filozofického chápania protikladu formy a obsahu vyplýva, že forma veci je vlastne jej štruktúrou (porov. Filosofskaja enciklopedija, 1970, s. 385—386) a že sa vyvíja z obsahu. To znamená, že aj obsah a forma sú

hierarchizované a to, čo je formou na jednej rovine, môže byť obsahom na inej rovine. Súvisí to s relatívnosťou formy a s existenciou rozličných stupňov formalizácie obsahových aspektov.

Ako sme už spomínali, formou sa v jazyku neraz rozumie niečo vonkajšie a protiklad formy a obsahu sa zamieňa s protikladom výrazu a obsahu. V skutočnosti ide o dva rozdielne protiklady, v ktorých ani termín obsah nemá rovnakú náplň.

Pokúsime sa na príklade syntagmy vysvetliť, čo pokladáme za výraz, za formu a obsah. O tejto téme sa už u nás písalo (porov. Kočiš, 1978, s. 14—22; Kačala, 1978, s. 352—358). Ak odhliadneme od toho, že aj syntagmu možno chápať rozlične (dajme tomu len ako podraďovaciu, porov. Reformatskij, 1955, s. 253; Achmanova, 1966, s. 408), do úplnej charakteristiky syntagmy ako syntaktickej jednotky patria spôsoby jej vyjadrovania, označovania (umožňujúce rozlišovať jej jednotlivé druhy), gramatické vzťahy medzi prvkami syntagmy (tvoriace jej štruktúru) a samotné prvky syntagmy (t. j. jej inventár).

Ako vyplýva už z tejto predbežnej charakteristiky, spôsoby vyjadrovania syntagmy (zhoda, väzba, primkýnanie atď.) sú materiálnymi nosičmi tejto jazykovej jednotky. Materiálne nosiče syntagmy nie sú totožné s materiálnymi nosičmi slov, ktoré môžu vystupovať v syntagme. Materiálne nosiče syntagmy nemožno pokladať za vnútornú organizáciu obsahu, nezodpovedajú teda vyššie uvedenej definícii formy; ide tu zjavne o výrazovú stránku, ktorá je obsahom syntagmy v celkom voľnom, ba arbitrárnom vzťahu. Zhoda, väzba a primkýnanie sú signály syntagmy (porov. Obščeje jazykoznanije. Vnutrenňaja struktura jazyka, 1972, s. 273). Tieto signály sú nosičmi jednak gramatických vzťahov medzi prvkami syntagmy (podľa toho sa rozlišujú priraďovacie a podraďovacie syntagmy, ktoré sa ďalej členia na atributívne, objektové a predikatívne) a jednak sémantických vzťahov medzi prvkami syntagmy. Pritom prvkami syntagmy nie sú konkrétne lexémy, ale skôr triedy lexém (Varduľ, 1977, s. 54).

Formu syntagmy môžu teda tvoriť jedine gramatické vzťahy medzi prvkami syntagmy. Prvky syntagmy (triedy lexém), vstupujúce do sémantických vzťahov, tvoria obsah syntagmy.

Aj analýza na bezprostredné zložky ukazuje, že formu syntagmy treba hľadať na gramatickej rovine (Lyons, 1969, s. 210—215), vo vzťahoch medzi prvkami, vo vzťahoch predstavujúcich rozličné typy závislosti.

Pritom prvok syntagmy môže byť na nižšej rovine sám syntagmou, takže to, čo je prvkom na jednej rovine, možno analyzovať ako súbor vzťahov spájajúcich do jedného celku prvky na inej rovine.

Literatúra

ACHMANOVA, O. S.: Slovar' lingvističeskich terminov. 1. vyd. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1966.
Filosofskaja enciklopedija. Zv. 5. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1970.
HJELMSLEV, L.: O základech teorie jazyka. Praha, Academia 1972.
KAČALA, J.: Obsah a forma v syntaxi. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 352—358.
KOČIŠ, F.: Syntaktický a sémantický prvok v syntagme. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 14—22.
LYONS, J.: Introduction to Theoretical Linguistics. Cambridge, The University Press 1969.
Obščeje jazykoznanije. Vnutrenňaja struktura jazyka. Moskva, Nauka 1972.
REFORMATSKIJ, A. A.: Vvedenije z jazykoznanije. Moskva, Učpedgiz 1955.
VARDUĽ, I. F.: Osnovy opisateľnoj lingvistiki. Moskva, Nauka 1977.

Marta Patáková

O SPÔSOBOCH UVÁDZANIA VNÚTORNEJ REČI POSTÁV

1. Z hľadiska textovej výstavby umeleckej prózy predstavuje vnútorná reč popri autorskej reči a realizovanej reči postáv (priamej reči) dôležitý prvok štruktúry umeleckého diela. Okrem toho, že sa postavy umeleckého diela realizujú „navonok" replikami priamej reči, majú svoj vnútorný myšlienkový svet, v ktorom sa ešte hlbšie ako v priamej reči odkrýva ich charakter, zmýšľanie a postoje, ich aktívny vzťah k realite, ktorá ich obklopuje. Vnútorná reč odráža subjektívne postoje podávateľa k replike iných postáv i zdôvodnenie jeho vlastného správania sa. Vo vnútornej reči postavy reagujú na podnety zvonku, komentujú ich, vyjadrujú svoje pozitívne alebo negatívne stanovisko. Tejto funkcii vnútornej reči sa podriaďuje výber lexikálnych a syntaktických prostriedkov a aj uplatnenie kompozičných prvkov.

Vnútorná reč sa v umeleckej próze realizuje vo forme nevlastnej priamej reči alebo polopriamej reči, zriedkavejšie vo forme priamej reči.[1] Polopriama reč býva tesne spätá s autorskou rečou, často s ňou splýva, hranice medzi pásmom autora a rozprávača sa stierajú (porov. Mistrík, 1968). Nevlastná priama reč je do textu začlenená voľnejšie — prechod z autorského pásma tvorí uvádzacia reč.

Prítomnosť uvádzacej reči je jedným zo znakov priamej reči a nevlastnej priamej reči, no kým slovesám dicendi ako signálom nepriamej reči sa

[1] Podrobnejšie o tom v našej štúdii *Atypické funkcie priamej reči v umeleckej próze*. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 342 n.

venovala v sovietskej i v našej jazykovednej literatúre primeraná pozornosť (Koduchov, 1957; Grammatika russkogo jazyka, 1960; Vasiľjeva, 1975, 1977; Pisárčiková, 1978), uvádzacie vety k vnútornej reči sa osobitne ešte neskúmali. Slovesám sentiendi sa spomínaní autori venujú iba okrajovo.

Pri skúmaní jazykovo-štylistických osobitostí našich prozaikov nás zaujala v prvom rade variabilnosť signálov, ktoré naznačujú vnútornú reč, ich štylistické obmieňanie, častý výskyt synonymických perifrastických konštrukcií a ich výraznosť vyplývajúca z individuálneho štýlu jednotlivých autorov.

Východiskom nášho skúmania bolo 30 vrcholných diel našich prozaikov od Kalinčiaka až po súčasnú prózu. Zistili sme, že nevlastná priama reč je — okrem niekoľkých ojedinelých prípadov modernej prózy — uvedená anteponovanou, interponovanou alebo postponovanou uvádzacou vetou. Zriedkavo splýva s autorskou rečou tak, že nie je vyznačená graficky úvodzovkou alebo iným grafickým znakom ako priama reč.[2]

Cieľom našej štúdie bude preskúmať prostriedky uvádzajúce vnútornú reč postáv v umeleckej próze a pomocou analýzy dokladového materiálu sa pokúsiť o ich klasifikáciu.

2.1. Všeobecne prevláda názor, že najvýraznejším signálom vnútornej reči sú slovesá credendi (Bally, 1912) alebo sentiendi (Mistrík, 1968). Takéto chápanie pokladáme za úzke vzhľadom na variabilnosť, funkciu, rozptyl a pôsobnosť prostriedkov, ktoré sú základom uvádzacích viet. Keďže v umeleckej literatúre sa popri klasických slovesách sentiendi *(myslieť, hútať* a *uvažovať)* a ich tvarových obmenách vyskytuje celý rad ďalších jednoduchých prostriedkov i zložitejších konštrukcií s tou istou funkciou (perifrastické konštrukcie, metaforické ekvivalenty slovies sentiendi, slovesá dicendi, emocionálno-expresívne prostriedky a i.), pokladáme za užitočné nestotožňovať prostriedky uvádzajúce vnútornú reč iba so slovesami sentiendi. Ale aj tak sú a zostávajú pôvodným, prvotným signálom vnútornej reči, ako o tom svedčí nielen ich bohatá frekvencia, ale aj ich permanentný výskyt v celej našej umeleckej literatúre.

S obľubou využíva slovesá sentiendi náš najstarší prozaik Kalinčiak, z realistov hlavne Kukučín, Timrava a Jesenský. Neskôr síce ustupujú novším, „modernejším" prostriedkom, ale iba kvantitatívne. Za základné slovesá sentiendi nocionálneho charakteru pokladáme najmä slovesá *myslieť, pomyslieť, domýšľať si, zamýšľať sa, dumať, hútať, rozhutovať,*

---

[2] V kompozícii jazykového prejavu (Mistrík, 1968) sa píše: „...nevlastná priama reč — okrem grafického vyznačenia — obsahuje potenciálne všetky tie isté znaky, čo vlastná priama reč..." (s. 88). Náš dokladový materiál však potvrdzuje, že výskyt graficky vyznačenej nevlastnej priamej reči je v umeleckej próze oveľa bohatší ako nevlastnej priamej reči bez grafického vyznačenia. Výnimku tvoria iba niektoré prózy súčasných autorov.

rozjímať, rozumovať, uvažovať, spomínať, uvedomovať si, pripomínať si. Tieto slovesá signalizujú v uvádzacej vete pokojne plynúcu myšlienkovú činnosť; svojím nocionálnym charakterom korešpondujú s vlastným, zväčša nevzrušeným obsahom vlastnej vnútornej reči. Dobre to ilustrujú príklady z umeleckej prózy:

Mater sa len zjedá, *premýšľa,* trápi sa: „Reťaz jej nekúpil. Kto by povedal, že je taký skupáň." (Kuk.) — „Niet v plači nič pekného," *myslí* si neraz pri domácich výstupoch. (Kuk.) — „Čo si myslí naozaj?" *dumá* on o Gréte a pije čierny čaj. (Tim.) — „Čo sa tu ten chlap tak jeduje na každého?" *hútal* Petrovič. (Jes.) — „Komu by som to ešte povedal?" *zamyslel sa.* „Iba ak kuchárke? Chyžnej Mariške?..." (Jes.) — „Musíš so mnou tancovať, a čo budeš popod nebo lietať, neujdeš mi už," *myslel* Miško... (Kuk.) — „Platiť ich musím tak, či tak," *rozumuje* Zandome. (Kuk.) — A ešte sa žalujeme na macošskú zem!" *uvažuje* šora Anzula. (Kuk.) — Trápila sa a *premýšľala:* „Ak si Mikeska vezme Aničku, dom bude zvoniť od prázdnoty..." (Jes.) — „A Líza môže sa i smiať!" *pripomenul* si ju. (Tim.) — Jedol som? Spal som? Spal som, *uvedomoval* si zavše Jozef Mak. (Hronský)

2.2. Do druhej skupiny slovies sentiendi môžeme zaradiť také slovesá, ktoré zo sémantického hľadiska už v uvádzacej reči predznamenávajú subjektívne postoje podávateľa obsiahnuté vo vnútornej reči. Najčastejšie sa nimi vyjadruje súhlas, odpor, rozhodnutie, predsavzatie, váhanie a pod. Podávateľ nielen myslí, dumá a húta, ale aj hodnotí situáciu, kritizuje konanie iných i svoje vlastné činy a zvažuje rozhodnutia.

Do tejto skupiny slovies sentiendi podfarbených subjektívnym postojom podávateľa zaraďujeme slovesá *odôvodňovať, usúdiť, umieniť si, pozastaviť sa, neprotiviť sa, neuhádnuť, znepokojiť sa, ustáliť, prisvedčiť v duchu, kritizovať v duchu, súhlasiť v duchu, upodozrievať, posmeľovať sa, pochybovať, spamätať sa, predsavzať si, rozsúdiť, rozhodnúť sa, dokazovať si, uznávať sám v sebe, tešiť sám seba, namietať v sebe, vyčítať si.*

Ak sledujeme výskyt uvedených slovies u jednotlivých autorov, môžeme konštatovať, že v našej najstaršej próze sa vyskytujú veľmi ojedinele, väčšmi ich používa až Kukučín a neskorší autori. Uvedieme príklady:

„Dobrý znak," *usudzuje* sama v sebe. (Kuk.) — „Tak tento svet beží, môj Jure!" *teší* sám seba. (Kuk.) — „Parom ti verí?" *pochyboval* Radlák v duchu. (Jes.) — „Ako sa len môže smiať? Veď je to veľmi smutné," *neveril* úprimnosti jej smiechu. (Jes.) — „Ktože môže za to, že sa utopila?" *namietal* neraz v sebe. (Urban) — „Prečo by som to neurobil i ja tak?" *rozhoduje sa* náhle. (Chrobák) — Krivdil som mamičke, krivdil, krivdil — *prenasledoval* sám seba na každom kroku krutými výčitkami. (Kráľ) — Veď ja sa sám odhadzujem od svojich! Či nie?... — *súdil* Jozef Mak a zašiel si po vrece do koliby. (Hronský)

Z dokladového materiálu ďalej vychodí, že častým sprievodným znakom

slovies sentiendi tejto skupiny v uvádzacích vetách k vnútornej reči je hodnotiaci výraz, a to adverbium, adjektívum alebo prirovnanie, zriedkavejšie prechodník. Zväčša slúžia na dokreslenie emocionálneho stavu alebo citových vzruchov postavy, ktoré sú buď stimulom vzniku vnútornej reči, jej následkom, alebo charakterizujú celý myšlienkový proces. Napríklad:

domýšľa sa *chytro*, dumá iba *nesmelo*, myslí si *smutne*, húta *s ťažkým srdcom*, usúdil naoko *ľahostajne*, no v sebe doloží *s hnevom*, myslí si medzitým *vďačne*, myslí si v svedomí *znepokojená*, odľahčila si *opovržlivou nadávkou*, myslí si *zarazená*, myslela si *radostne*, myslí si ďalej *s tou istou ubitosťou*, myslí Marína *posmešne*, myslí *zúfalo*, pomyslí si *uznanlivo*, *húževnato* premýšľal, rozmýšľal *ako stroj*, myslí *nahnevane*, myslel *srdito*, myslí si *zo vzdoru*, pomyslel si *nahnevane*, myslela *vášnivo*, myslí Beláň *závistlivo*, *rozmýšľal* Landík *omráčený*, myslel si Širický, *mučiac sa* a pod.

3. Okrem slovies sentiendi majú v uvádzacích vetách k vnútornej reči široké uplatnenie aj slovesá dicendi v zvratnej podobe, napr. *opakovať si, vravieť si, vysvetľovať si, prisviedčať si, pripomenúť si, povedať si.* Ich sprievodným znakom býva nezriedka okolnostné určenie *(v duchu, sám sebe, v mysli, v myšlienkach):*

opytovať sa sám seba, povedať si v duchu, vravieť si, hovoriť sám sebe, dokončiť v duchu, doložiť v sebe, dodať v mysli, opätovať v myšlienkach, odpovedať v duchu, pripomenúť si sám, namietať v sebe a i.

Okrem uvedených slovies dicendi prevažne nocionálneho charakteru vyznačujú sa mnohé z nich emocionálno-expresívnym zafarbením: *dudrať sám v sebe, nadávať v duchu, šomrať v duchu, hučať do seba, zhíknuť v duchu, vykríknuť v duchu* a. i.

Ešte výraznejšie ako v izolovaných príkladoch sa ukážu tieto rozdiely v širšom kontexte:

„Z tej mláky som ja podvihol tento skvost, tento drahý kameň," *posmieva sa* v zúfalstve *sám sebe.* (Kuk.) — „Ťuťmáci, hovädá . . ." *nadáva v duchu* Iľa. (Tim.) — „Čím by som ho len rozkývala?" *spytovala sa sama seba.* (Jes.) — Ohó, moja mať viac vydrží ako hovädo! — *hovoril si* s trpkou istotou. (Hronský) — „Prečo tu sedím?" *položil si* vtedy *otázku.* (Urban) — Spasiteľa? Kto nás spasí? — *opytovali sa* ľudia *sami seba.* (Kráľ)

4.1. V porovnaní s výskytom slovies sentiendi je v skúmaných dielach oveľa bohatší inventár ich ekvivalentov perifrastického charakteru v uvádzacej reči. Tieto ekvivalenty sú frapantné nielen svojou kvantitou, ale i variabilnosťou podôb a svojím metaforickým zafarbením. Ukazuje sa, že kým v próze staršieho typu (Kalinčiak, Timrava, Tajovský, Jesenský a i.)

dominovali tradične zaužívané slovesá *myslieť, dumať, hútať,* v medzivojnovej a lyrizovanej próze a v niektorých dielach súčasných autorov sa popri týchto prostriedkoch dostáva do popredia celý rad nových, netradičných a neopotrebovaných perifráz. Tieto zväčša expresívne ladené konštrukcie majú štruktúru jednočlennej alebo dvojčlennej vety. Ich výskyt a sémantická variabilnosť sú dôkazom toho, ako sa v umeleckej literatúre postupne mení a stupňuje funkcia signálov vnútornej reči.

Uvedieme aspoň niekoľko najvýraznejších dokladov na jednočlenné vety vo funkcii uvádzacích viet:

letelo Hrnčiarikovi hlavou, dunelo mu v hlave, chodilo po jeho mozgu, prelietalo mu hlavou, vŕtalo mu v hlave, plesalo v ňom, nepratalo sa Petrovičovi do hlavy, len v mozgu mu zabľabotalo, schodí Anči do umu, hučalo mu v hlave, svitlo Elene v hlave, mihlo mu v hlave, znelo mu v duši, zato jej ustavične zvučí v duši, hlavou mu prebleskl0, vŕtalo mu to pri každej príležitosti v mozgu, prišlo jej na um, zaľahlo mu v hlave, blyslo mu hlavou.

Hojný výskyt takýchto jednočlenných viet v umeleckej próze možno kvalifikovať ako úsilie autora neopakovať tradičné slovesá sentiendi a dať prednosť konštrukcii synonymického charakteru. A navyše — týmto prostriedkom sa nedá uprieť ich estetická hodnota. Dobre to ilustrujú nasledujúce doklady:

„I môj Paľo by musel ísť teraz do vojny, ak by nebol umrel," *schodí* Anči *do umu.* (Tim.) — Nijakej hanby, nijakej, — *pišťalo v* Marušinej *hrudi* . . . (Hronský) — „Starí známi," *blyslo* Šimonovi hlavou. (Chrobák) — „Sen, sen!" *znelo* mu *v duši.* (Kuz.) — Zrazu jej *vhupne do hlavy,* ja sa môžem zachrániť, ujdem. (Čer.) — „Sprosté dievčatisko," *nepratalo sa* Petrovičovi *do hlavy* . . . (Jes.)

4.2. Synonymické perifrázy nahrádzajúce základné slovesá sentiendi môžu mať aj konštrukciu dvojčlennej vety. Z najpozoruhodnejších uvádzacích viet vyberáme:

a hneď je mysľou zasa pri vojne, utvrdzoval sa vo svojom rozhodnutí, v duchu si zimnične premetáva otázku, v duchu sa kochať povedomím, prenasledoval sám seba na každom kroku krutými výčitkami, prišiel k rozhodnutiu, zanášať sa svojimi myšlienkami, zbieral si myšlienky pomaličky, opatrne, Júlia stráca hlavu, skrslo v ňom podozrenie, definoval v myšlienkach, prehadzoval v myšlienkach, prišla mu na um jeho celoživotná filozofia, borcoval sa so svojimi myšlienkami, tisla si namáhavo otázku do rozospatých myšlienok, vzpierala sa [proti neslýchanej surovosti] celá jeho bytosť neuvedomelým protestom a pod.

Vzťahy takýchto uvádzacích viet k vlastnej vnútornej reči môžeme prirovnať k vzťahom základných slovies sentiendi a subjektívne ladených slovies sentiendi k vnútornej reči postáv. Vnútorná reč, ktorá nasleduje

po týchto perifrastických konštrukciách, signalizuje pokojný myšlienkový tok alebo naznačuje emocionálny charakter zobrazovanej myšlienky:

A necháva rozprávať vlastné myšlienky: „Sklepára vyplatiť v Zelenej mise. Interes schádza o týždeň..." (Heč.) — „A ak sa popálim," snoval svoje myšlienky, „nech..." (Jes.) — Načo by mi bol dom? — rozosmiala sa razom Jožova myseľ. — Načo?... Nech si Jano má! (Hronský) — Potom prišiel matke na um i druhý synček. Ba ako sa správa v škole? (Kráľ) — Poopravil toaletu a týmto aktom prišiel k rozhodnutiu: „Nech je vymazaná z môjho srdca — naveky!" (Kuk.)

5. Popri jednočlenných a dvojčlenných vetách suplujúcich slovesá sentiendi existuje celý rad konštrukcií s tou istou funkciou, v ktorých dominantným prvkom je substantívum sentiendi. Najbohatšie tu býva zastúpené podstatné meno *myšlienka*, zriedkavejšie sa vyskytujú substantíva *otázka, myseľ, podozrenie* a *predsavzatie:*

hrali Radlákove myšlienky, vraveli potichu jeho myšlienky, prišla naň mocná myšlienka, a ťažká mu bola myšlienka, preletela mu hlavou myšlienka, odzbrojuje ho myšlienka, keď mu zalichotí myšlienka, myšlienky mu rozuzľovali nezodpovedné otázky, myšlienka strašila Rozvalida, to sú otázky, čo kladie sama sebe, naskočila na neho otázka s mučivou ukrutnosťou, a tie otázky rozodierali mu dušu do nemožností, rozosmiala sa razom Jožova myseľ, trčalo v ňom podozrenie, trčalo v ňom predsavzatie a i.

V uvedených príkladoch je pozoruhodná rozmanitosť tých konštrukcií, v ktorých je základom to isté substantívum (napr. *myšlienka*).

Niekedy má uvádzacia reč so substantívom sentiendi silný intenzifikujúci alebo estetizujúci charakter, napr.:

rozlial sa jeho žilami výkrik života; to pohanenie zaplavilo mu útroby, ale nevyvalilo sa von, zlialo sa v strašnú hrozbu, čo preblesla mu mozgom; ako sa dym rozťahuje v obláčkoch a krúžkoch, tak sa snujú jeho myšlienky.

Uvedieme príklady:

Dlhé a únavné myšlienky snujú sa mu hlavou. Že sa Drak vrátil? A že ho Eva mala rada? (Chrobák) — Rozbúrená fantázia mučila ho najhoršími predstavami. „Čo tu hľadá ten blázon, kto ho volal, čí je to plán, kto ho zosnoval, načo?..." (Kuk.) — Otázka však: „No a prečo by ste nemohli mať takú?" bodla ho zakaždým, budiac v ňom akési predtuchy. (Urban) — Po Hiriačkovom povzbudení prišla naň mocná myšlienka: „Chalupu si postavím! Na Janovom diele rastie tráva..." (Hronský) — Pod vysokým čelom pracujú mu myšlienky. „Prečo oni? Predsa nikdy ho neduria z postele..." (Hečko)

6. Veľká frekvencia expresív vo vnútornej reči postáv, ale najmä v uvá-

dzacích vetách k nej svedčí o tom, že vnútorná reč je úzko spätá s psychikou postáv a ešte väčšmi ako priama reč odráža ich emócie, psychické stavy a vnútorné rozpoloženie pomocou najrozmanitejších emocionálno-expresívnych prostriedkov. Niekedy tento prostriedok korešponduje so vzrušeným obsahom vnútornej reči, inokedy celý emocionálno-expresívny príznak strháva na seba emocionálno-expresívne sloveso alebo rozsiahla konštrukcia v uvádzacej reči. K jednoduchým emocionálno-expresívnym prostriedkom rátame v uvádzacej reči napr. slovesá *diviť sa, zastrájať sa, posmeľovať sa, trápiť sa, zahanbiť sa, hnevať sa, zhrýzať sa, rozhorčovať sa, uraziť sa, radovať sa, zalkať, jasať, durdiť sa, chlapiť sa, ľakať sa.*

Za zložitejšie pokladáme takéto konštrukcie:

ona má tiež v srdci proti nemu zlosť, no zas ho nadišla obava, Poľana drvil srd a nenávisť, na oči sa jej tisnú slzy, Niko sa strhol vo svojej dume, raní si srdce novou trpkosťou, čosi sa v nej usedavo rozplakalo, kdesi na dne duše sa potešil, necítila s ním sústrasť, skôr posmech zaujal jej dušu, Ferko cítil proti nemu tuhú antipatiu, i mne bolo do plaču, bolo mu v duši mrkotno, premkne ho nová žiadostivosť, dávno nebolo Júlii tak blaženo na duši, Uršula sa cíti ponížená.

Takéto a ešte rozsiahlejšie konštrukcie sa formálne síce odlišujú od jednoduchých prostriedkov uvedených vyššie, ale obsahovo sú ich synonymami a predel medzi nimi a vnútornou rečou, graficky istým spôsobom naznačený, dáva im charakter uvádzacej reči. Uvedieme príklady:

„To sa preto hnevá, že sa dostal za mňa," radoval sa Petrovič. (Jes.) — „A ona to povedá mne!" zakvílil Ferko. „Teraz, keď už vie, čo sa vo mne deje!" (Kuk.) — „Zloduch! I ľutuje ma ešte," prebehla Kristou strašná zlosť. (Urban) — „Nie, nie!" vzpierala sa proti neslýchanej surovosti celá jeho bytosť. (Kráľ) — „Naivná Gréta!" raní si srdce novou trpkosťou. „Mila sa nazdá, že keď má učiteľský diplom, že už má múdrosť všetkých žien sveta... A tá Líza," srdí sa puk ružový Gréta ďalej... (Tim.) — „Ach, bože — akí ľudia!" horekuje pani sama v sebe. (Kuk.) — Donáša, odnáša, vynukuje, chváli, už dávno nebolo Júlii tak blažene na duši. Kedy ma kto takto obskakoval, ani také kurizovanie som ešte nezažila. (Čer.) — „Mne nepríde!..." vzdychla si a čosi sa v nej usedavo rozplakalo. (Urban) — Ale Julu Makovú jednak bodlo čosi okolo srdca. — Jula buď múdra, zanechaj strašiakov, dívaj sa iba na muža... — (Hronský)

7. Aby prehľad prostriedkov uvádzajúcich vnútornú reč postáv v umeleckej próze bol aspoň relatívne kompletný, treba uviesť, že aj opis fyzických stavov postáv, prípadne mimických komplementárnych prejavov postáv ako sprievodných javov vnútornej reči môže byť súčasťou uvádzacej reči, alebo ju môže celkom suplovať:

Miško prijal vážnu tvár, úradnú; jej jasná tvár sa zachmúrila; krv mu vošla

do hlavy a zafarbila mu počerné líca i celú tvár v návale citu a rozkoše; Landík zažmúril oči a zvraštil tvár; Júlia sa triasla na celom tele; trasie sa ako osika; zatínala zuby, zatínala päste; Ferko onemel a na tvári zjavila sa nevôľa.

Funkciu uvádzacej reči im prisudzujeme nielen preto, že vnútorná reč im predchádza alebo po nich nasleduje, ale aj preto, že intenzifikujú jej obsah a sú jej sprievodnými znakmi tak ako mimojazykové prostriedky pri ústnych prejavoch.

Z uvedeného rozboru nám vychodí takáto klasifikácia prostriedkov uvádzajúcich vnútornú reč:

I. Slovesá sentiendi: a) základné, b) vyjadrujúce postoj podávateľa.
II. Slovesá dicendi v zvratnej podobe.
III. Perifrastické ekvivalenty slovies sentiendi: a) jednočlenné vety, b) dvojčlenné vety.
IV. Substantíva sentiendi.
V. Emocionálno-expresívne prostriedky: a) slovesá, b) konštrukcie.
VI. Komplementárne prostriedky.

V našej štúdii sme sa zaoberali iba tými prípadmi vnútornej reči, ktoré signalizuje uvádzacia reč a v ktorých predel medzi autorskou a vnútornou rečou je jasný a zreteľný, zväčša graficky vyznačený. Uvedené príklady potvrdzujú našu tézu, že výskyt uvedenej vnútornej reči je častejší ako výskyt vnútornej reči bez uvádzacej vety, ktorá splýva s autorskou rečou tak, že hranica medzi nimi je vágna. Tieto podoby vnútornej reči budú predmetom nášho ďalšieho skúmania.

Literatúra

BALLY, Ch.: Le style indirect libre en français moderne. Germanisch-Romanische Monatschrift, 4, 1912.
Grammatika russkogo jezyka. Zv. 2. Moskva, Izdateľstvo Akademii Nauk SSSR 1960.
KODUCHOV, V. I.: Priamaja i kosvennaja reč v sovremennom russkom jazyke. Moskva, Učpedgiz 1957.
MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968.
PATÁKOVÁ, M.: Atypické funkcie a podoby priamej reči v umeleckej próze. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 342—351.
PISÁRČIKOVÁ, M.: Synonymia slovies v uvádzacích vetách. Slovenská reč, *43*, 1978, s. 210—216.
VASILJEVA, E. P.: Semantiko-stilističeskaja charakteristika glagoľnogo vvoda konstrukcij s priamoj rečju. Slavica Slovaca, *10*, 1975, s. 251—256.
VASILJEVA, E. P.: Opredelenije i objem poňatij „priamaja reč" i „kosvennaja reč" s točki zrenija peredači reči. In: Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie. Bratislava, Veda 1974, s. 144—191.

Dagmar Maria Anoca (Rumunsko)

O DIELE MILA URBANA

Dielo Mila Urbana bolo podrobené viacerým výskumom, a to z literárnovedného i z jazykovedného hľadiska. Výsledky, ku ktorým sa dopracovali jednotliví autori, dali by sa zhrnúť do dvoch jednohlasne prijímaných charakteristík Urbanovho diela (máme tu na mysli vrcholné diela: novely a román Živý bič): prelínanie epiky s lyrikou a dramatickosť.

Milo Urban bezpochyby ozvláštnil tematický repertoár opisného realizmu, predstavujúc skutočnosť ako boj, konflikt. Tomu je podriadená vnútorná i vonkajšia kompozícia diela.

Skúmajúc Urbanove sujetové schémy, J. Ševček prichádza k záveru, že dramatickosť vyvoláva typologická analógia s dramatickými dielami, sústredenie materiálu podľa dramatického princípu, ktorý narúša a oslabuje epický princíp (hoci ho celkom nevylučuje). Spočíva to v koncíznom deji, v jeho rýchlom odvíjaní, v intrige, v radení kontrastných motívov. Na tom sa zakladá aj katarzia Urbanovho diela.[1]

Katarzia, ako to ukázal F. Miko, je dôsledkom vzťahu medzi tenziou a detenziou.[2] Ak pozeráme na veci z tohto hľadiska, možno urobiť záver, že nielen kompozícia vlastná (alebo analogická) dramatickým dielam je zdrojom katarzie, ale vlastne všetky prvky umeleckého diela, lepšie povedané jeho celková organizácia (kompozícia v širšom zmysle slova), spôsob fungovania tenzie a detenzie.

V Urbanovom diele je tento vzťah riešený zaujímavo, účinne a novátorsky. Uvedieme niektoré príklady. Tenziu realizuje v tematickom pláne epickými postupmi. V novele Za Vyšným mlynom je to nezhoda medzi sujetom a fabulou. Sujet sa tu začína v kulminačnom bode fabuly. Už začiatok je teda navodený na vysokom stupni napätia. Podčiarkuje to aj text začínajúci sa vysokou glutináciou *(Jedného rána . . .)*, čím vzniká silné napätie s nulovou fabulou. Autor ju však hneď navodzuje vzťahmi medzi postavami (Katrenin milenec, syn Petra Štelinu), ktoré hneď aj organizuje do trojuholníka, charakteristického pre jeho tvorbu. Vysoké napätie začiatku núti ho ďalej rozvíjať a komplikovať kompozičný postup použitím tajomstva, ktoré odkrýva postupne (s dodržaním „rituálu" detektívneho príbehu). Po napätom začiatku nás nechá chvíľu oddychovať pri stole Petra Štelinu, ale to iba zdanlivo, lebo detailom spadnutej lyžice vzbudí nové napätie a stupňuje ho rýchlym sledom dynamických motívov: odchod

[1] ŠTEVČEK, J.: Lyrizovaná próza. 1. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1973, s. 63 n.
[2] MIKO, F.: Od epiky k lyrike. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1973, s. 128 n.

k miestu, kde leží zabitý syn. V téme sa tenzia stupňuje, v syntaktickom pláne sa uplatňuje princíp enumeračného riadenia slov a viet. Enumerácia organizuje jazykový plán a generuje lyrickú formálnu detenziu. Katarzia sa takto črtá ako realizácia tenzie a detenzie v téme, sústavne sprevádzaná formálnou detenziou. Je to príznačné pre celé Urbanovo dielo. Pridáva sa k tomu aj melodické frázovanie textu, napr.:

Výkriky znemeli odrazu, / zarazili sa v hrdle, / rúbať prestali, / telá zmeraveli / v boľavej, ďalekej spomienke. (Živý bič, s. 336) — Opretý o plot, / s rukami poklesnutými / a s nalomenou hlavou, / videl pred sebou staviská, / zdedené po otcoch, / strechy pobité šindľom, / uhly a kláty, / s bielymi koncami. (Za Vyšným mlynom, s. 173).

Keby sme sčítali hlavné prízvuky v uvedených príkladoch, dostali by sme zaujímavé obrazce prízvučnej organizácie textu: 3, 2, 2, 2, 2, resp. 2, 2, 2, 3, 2, 3, 2, 2. Podobných príkladov je hodne.

Nadväzovanie „dozadu" na začiatok fabuly je základnou epickou realizáciou tenzie aj v novelách Štefan Koňarčík-Chrapek a pán boh, Staroba, Rozprávka o Labudovi. Kombinuje sa so stupňovitým sujetom alebo prstencom. Rámcovanie prstencom má novela V súmraku. Emocionálny prológ, pripomínajúci chór z antického Grécka, navodzuje atmosféru tragédie, svojím mikrosujetom anticipuje budúci dej hlavnej, jadrovej časti, enumeráciou vytvára čiastočnú detenziu, ktorú v tematickom pláne sprevádza napätie medzi okolitou nehybnou prírodou a „živým" hlasom zvona. Rekurenciou začiatku jadrovej časti (*Len hore na úvrati* V súmraku, s. 77) je zabezpečená jednota novely a zároveň je rozvinutá tenzia (v prvej časti: príroda — zvon, totálny sviatok, ľudia prestali pracovať — v druhej časti svák Ignác ďalej kosí). Fabula je realizovaná časove narušovaným sujetom, ktorý, podobne ako u Dostojevského, pomáha Urbanovi vystihnúť podstatu duševných procesov. Avšak princíp sústavného sprievodu tenzie s detenziou vracia motív zvona ako jednotiace ohnivko na hranici strihu. Tomuto cieľu slúži aj vyčlenenie prológu a záveru poetickou pauzou (graficky bielym priestorom), proti ktorému kontrapunktom je práve prstenec a rekurencia textu.

Osobitným variantom prstencom je novela Za Vyšným mlynom. Sujet sa začína ráno *(Jedného dňa . . .)* a končí sa večer *(Slnko práve zapadalo)*, hoci dej sa odvíja v dlhšom čase.

Typicky epické postupy, ktoré Urban využíva ako indikátory tenzie a detenzie, nám umožňujú vyvodiť záver, že napriek typologickej podobnosti s drámou M. Urban predsa len ostáva epikom a dramatickosť jeho diela je daná pôsobením svojsky realizovanej tenzie a detenzie v diele, že je výslednicou síl vo všeobecnej estetickej rovine práve na pozadí epického princípu. Preto pociťujeme nielen dramatickosť, ale aj lyrickosť jeho diela.

Prenikanie lyrického princípu súvisí, ako sme to už naznačili, so syntaktickým plánom, v ktorom text je organizovaný podľa pravidla enumerácie. Sú to enumerácie menné, slovesné (ktoré prerastajú do priradených viet) i adverbiálne, zomknuté alebo rozvinuté. Napríklad: ... *zazrel hromadu trámov, dosák a skrivenú novú strechu.* (Rozprávka o Labudovi, s. 102); ... *začnú vrčať a hrýzť sa.* (Živý bič, s. 334); ... *bral, čo sa vziať dalo, lámal, šalel v tom neslýchanom bezmedznom pustošení.* (Živý bič, s. 337)

Členmi enumerácie sú často epitetá. Napríklad: ... *husté, ťažké ticho* ... (Svedomie, s. 133); *Vyrastal z neho biely, nemý chlad* ... (Za Vyšným mlynom, s. 173); ... *hlas, dlhý, čistý a chladný* ... (Štefan Koňarčík ..., s. 92).

U Mila Urbana sa hromadenie epitet organicky včleňuje do celkového systému mikrokompozície tým, že nadväzuje na ostatné druhy enumerácie a súčasne aj na systém poetickej sémantiky, čím prehodnocuje nielen Vajanského patetické hromadenie[3] často (aspoň z dnešného odstupu) banálnych epitet, ako aj Kukučínovo epiteton využité na prekonanie statickej deskriptívnosti.[4] M. Urban hromadením básnických prívlastkov dynamizuje text, necháva ho pritom plynúť v prirodzenom slovoslede. Navyše ozvláštňuje ho novými originálnymi obrazmi, lyrizuje ho. Keď mení slovosled *(hlas, dlhý, čistý a chladný)*, vytyčuje, osamostatňuje *(chlad. Vytrvalý, dlhý.)* (Rozprávka o Labudovi, s. 100) alebo vsúva vložky *(... i kolíky, ktoré sa bezmocne — suché a popukané od slnka — uhýbali ...)* (Rozprávka o Labudovi, s. 100), robí to na zvýšenie expresívnosti.

Lyrický princíp preniká teda aj cez nepriame pomenovanie pomocou epitet, metafor, personifikácií, prirovnaní atď. Prevaha personifikácií a prirovnaní je zjavná, vyplývajúca z charakteru prvobytnej formy života, ktorú autor zobrazuje (*Keď slnko svieti, nedeľa je široká ako prázdne humno, v ktorom sa dievky chystajú tancovať* — Pred dražbou, s. 258). Pretože prirovnania prinášajú nadbytočnú fabulu, uvoľňujú (čiastočne) hlavný naračný postup.[5]

Z jednej strany sa tým zvyšuje emocionálny náboj diela a dostáva sa do opozície s dejovosťou tematickej roviny, zároveň však svojou kompozíciou prináša simultánnu detenziu. Aj preto M. Urban často volí (môže voliť) neuspokojivo riešený alebo otvorený koniec. Keď uvážime, že nezhoda, kontrastovosť je podľa F. Miku charakteristikou expresionizmu,[6] musíme potom uznať tvorbu M. Urbana i z tohto hľadiska za východiskový bod

---

[3] MAZÁK, P.: Slovenský román v období literárneho realizmu. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 28—29.

[4] KRAJČOVIČ, R.: Epiteton v Kukučínových poviedkach. In: Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 11—12. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1959—1960, s. 91—108.

[5] Porov. ŠTEVČEK, J.: op. cit., s. 110 n.

[6] MIKO, F.: Expresívnosť výrazu v umeleckej próze. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 35.

(alebo aspoň za jeden z východiskových bodov) budúcej lyrizovanej prózy, za inflexný bod vo vývine slovenskej prózy. Poukazuje na to najmä koniec novely o Štefanovi Koňarčíkovi, vyhrotený do grotesky. Na rozdiel od Kukučínovho Ondráša Machuľu, ktorý zomiera ako princ, úbohý Koňarčík žije ďalej ako stelesnenie nezlučiteľnosti dvoch svetov, stelesnenie nemožnosti komunikovať, živý obraz ľudskej zloby (ako napr. aj Ondrej Koreň zo Živého biča). Osud Štefana Koňarčíka je po tretie aj variantom vzťahu indivíduum — spoločnosť, ktorý je zobrazený veľkolepou metaforou „svätého za dedinou" (motív, na ktorý nadväzuje aj Švantner, ba aj Laco Novomeský).

Je všeobecne známe, že lyrický princíp v epickom diele narúša epický princíp, rozkladá ho, avšak svojská mikrokompozícia u Urbana na základe enumerácie (ktorá ako jedna z možných foriem opakovania, teda princípu poetického, lyrického) prináša aj integritu diela.

Proti rozkladu v mikrokompozícii bojuje aj recidíva obrazu. Celé Urbanovo dielo je založené ako maľba na textúre subtílnych kontaktov, kľúčových slov, motívov. Pripomenieme z nich aspoň pôsobivé opakovanie vety *Mne nepríde* v Živom biči a uvedieme výrečný príklad z novely Za Vyšným mlynom *Zvony zvonili, osamelé kvapky krúžili...; ... osamele, smutne stála pri rozvalených múroch baza...; ... v tom tichu sa ozvali kroky hrobárov, osamelé a škrípavé...; ... chodníkom, kde nebývalo ľudí, len osamelé hrudky a schodená, zvädnutá tráva...* (Za Vyšným mlynom, s. 171—174).

Horizontálne členenie expresivizuje text smerom k lyrickosti (avšak nikdy neprerastá do foriem analogických s bielym veršom u Chrobáka alebo Jašíka,[7] ale glutinácia charakteristická pre epiku ho zároveň vyrovnáva: *... objímal ho, triasol ním, trepal doskami, rozhadzujúc ich na všetky strany.*

Nakoniec naďabil na štít, a tu sa zastavil. Bola tam doska, ktorú Labuda zabudol pribiť. Ohmatal ju neviditeľnými rukami, zalomcoval ňou a lomcoval tak dlho, až ju odtrhol a šmaril o zem. A tu sa víťazne zasmial. (Rozprávka o Labudovi, s. 101).

Zaujímavo zjednocujú dielo (ako celok, ale aj jednotlivé práce) motívy. Prestávajú byť len prvkom fabuly a sujetu, stávajú sa prvkami ideového odkazu celého diela. Zistili sme, že hlavné motívy, ktoré tvoria motivickú a ideovú kostru, sú motív zvona, slova (výkriku) a motív rúk. Už svojou podstatou (metafory) znamenajú ďalší zdroj tenzie a detenzie: samy osebe umocňujú napätie a distribúciou v texte slúžia uvoľňovaniu. Ruky — to je

[7] Tamže, s. 5 b.; MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 399; FINDRA, J.: Rozbor štýlov prózy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 131 n.

redukcia človeka na podstatnú charakteristiku: prostriedok včlenenia sa do sveta; princíp aktívneho činu. Slová — redukcia psychiky na podstatnú dimenziu: komunikácia a sociálna integrácia do kolektívu. Zvon — to je mravná dimenzia ľudskej existencie. (Vyskytuje sa v situáciách, keď si ľudia uvedomia otázku Quo vadis?. Výrečný je príklad v závere románu Živý bič.) Kým motív zvonu zostáva v celom diele nezmenený, motívy rúk a slov sa menia a tvoria zaujímavú koreláciu. V novelách zachovávajú ruky svoje individuálne charakteristiky (zlomená ruka patrí Koňarčíkovi, poviazaná zasa Ignácovi, farárova je bledá a pod.). V novele Za Vyšným mlynom začínajú sa meniť na symbol v zrobených, opustených rukách (s. 174) a stanú sa ním v románe Živý bič. Je to zároveň aj vývin ideovej koncepcie diela. Podobne je to s motívom slov (výkriku), hoci svojím intímnym zložením aj „prerodom" je komplikovanejší. Na začiatku slová odznievajú bez ozveny, zjavujú sa v kľúčových situáciách, keď život dolieha na hrdinov a oni hľadajú oporu bez toho, aby ju našli. Zvrat nastáva takisto v novele Za Vyšným mlynom, keď sa Zimoňovi po dlhých hľadaniach podarí nadviazať dialóg s kolektívom a tým sa oslobodí. Tu treba pripomenúť dôležitú úlohu dedinského spoločenstva, ktoré vystupuje ako jedna z hlavných (trebárs niekedy aj stojacich v pozadí) postáv Urbanovho diela. Je nositeľom pokrokového ideového odkazu: víťazstvo ľudstva nad zlobou znamená víťazstvo ľudskosti a zároveň aj víťazstvo indivídua (pozri koniec Živého biča).

Konfigurácia troch motívov pripomína Urbanov sklon k používaniu číslovky tri.[8] Často sa vyskytuje v novelistickej tvorbe, napr.:

... *tri dni* ju márne čakal. *A na tretí deň* kázali sa mu obliecť. (Štefan Koňarčík-Chrapek..., s. 87); ... stavil sa pred chlapmi *troch dedín,* že v pondelok pôjdu o preteky s *tromi kubíkmi* dreva... (Mičinova kobyla, s. 108); Prišiel dážď. Drobný, dotieravý a padal *tri dni*... (Staroba, s. 165); *Tretieho dňa* ho vyprevadili...; Boli žandári až *z tretej dediny*..." (Za Vyšným mlynom, s. 171, 174).

Môže to byť vplyv biblický, folklórny (v slovenských baladách sa často spieva *vyjdiže von po tri rána*...), môže to byť lexikálny symbolický náznak filozofickej triády téza — antitéza — syntéza; estetickej triády: tenzia — detenzia — miera, môže to byť jednoducho prejav základného stavebného princípu Urbanovho diela. O tom svedčia aj tri časti novely V súmraku, tri fázy stupňovitého sujetu (Koňarčík hľadá porozumenie trikrát; Labudova strecha sa zníži trikrát; u Zimoňovcov tretie sklamanie vedie k duševnej rozháranosti a pod. Najmä v týchto súvislostiach sú

[8] SABOLOVÁ, O.: Jazykovo-kompozičné osobitosti Urbanovej novely Za Vyšným mlynom. Slovenská reč, 44, 1979, s. 26.

zjavné konexie s ľudovou tvorbou, s princípom trojstupňovej gradácie rozprávok aj poézie), tri základné motívy organizujú dielo, postavy tvoria trojuholníky (Katrena — Ján — otec; Katrena — Ján — Zimoň; Ignác — matka — tútor; Labuda — dom — vietor; Mičina — kobyla — ľudia atď.). Je príznačné, že jeden z prvkov vždy narúša rovnováhu medzi postavami a v tej istej miere vyrastá v osobitný druh postavy: Jano je postava, ktorá už prestala byť človekom, vietor je personifikovaný a tým sa stáva postavou, vojna narúša rovnováhu Ráztok, vzťahy medzi Ilčíčkou a synom atď. a je to pritom v románe neprítomný fakt.

Pritom ďalší z hrdinov narúša nielen rovnováhu vo vzťahoch postáv, ale vôbec všeobecný beh vecí, prekračuje správnu mieru, ustálenú tradíciami atď., čím vlastne pripomína antický hybris. (Je to dôkaz, že aj moderný človek stále musí bojovať o miesto, ktoré mu prináleží vo svete, musí stále hľadať mieru ľudskej kondície.) Pre narušenie poriadku sa hrdinovia dostávajú na súd pre spoločnosť, ktorú tu zastupuje dedinský kolektív. Len ona má právo odsúdiť, odpustiť, znovu nastoliť poriadok. Tak ako je to aj s farárom Potockým (Svedomie), s Pojtkom (Pravda), s notárom Okolickým (Živý bič), ba aj so starým Duchajom (Staroba) atď. Trebárs aj pre indivíduum riešenie konfliktu vyznieva negatívne, z hľadiska spoločenstva je to naopak. Je to ďalší zdroj napätia a detenzie.

Záverom by sme teda mohli povedať, že epický princíp organizuje tematickú, vnútornú kompozíciu diela a princíp lyrický zase vonkajšiu kompozíciu diela. Stále pendlovanie medzi týmito dvoma princípmi dáva charakteristickú podobu umeleckej miery u Mila Urbana: oblúkovitá forma tenzie a detenzie v téme (epického typu) je sprevádzaná horizontálne oscilujúcou simultánnou detenziou (lyrického typu).

DISKUSIE

František Kočiš

NÁČRT TRIEDENIA SYNTAGIEM V SLOVENČINE

1. Syntagma ako jedna zo základných syntaktických jednotiek je stále v centre pozornosti syntaktického výskumu. Najmä v sovietskej syntaktickej literatúre sa k problematike syntagiem často vracajú, a to nielen v intenciách tradičnej syntaxe, ale aj v novších interpretáciách syntaktických javov (porov. napr. zborník štúdií Grammatičskoje opisanije slavianskich jazykov, 1974). Ucelený výklad o syntagmách (zacielený aj na školskú prax) podávajú známe akademické gramatiky ruského jazyka (Grammatika russkogo jazyka, 1952—1954, Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, 1970), novší prehľad vývinu náhľadov na syntagmu uvádza V. A. Belošapkovová (1977).

Uvedené akademické gramatiky prinášajú aj triedenie syntagiem. Gramatiky ostatných slovanských jazykov celkove svedčia o tom, že triedenie syntagiem sa nepokladá za závažný problém v syntaxi. Všeobecný nezáujem o klasifikáciu syntagiem súvisí pravdepodobne s tým, že celá problematika triedenia syntagiem sa zväčša rieši na rovine vetných členov v jednoduchej vete, kde sa zvyčajne uspokojujeme roztriedením bežných jednoduchých syntagiem, a to podľa vetnočlenskej platnosti nadradeného člena (resp. podľa jeho slovnodruhovej zaradenosti) a podľa spôsobu realizácie syntaktického vzťahu. Pritom sa analyzujú iba syntagmy utvorené na základe podraďovacieho vzťahu.

V slovenskej syntaktickej literatúre sa otázkou triedenia syntagiem zaoberali jazykovedci iba sporadicky (najmä pre potreby vyučovacej praxe) a bez úmyslu vypracovať ucelený systém triedenia syntagiem. Za hlbšiu sondu do otázky triedenia syntagiem možno pokladať príslušnú kapitolu vo vysokoškolských skriptách J. Oravca (1978). Jeho základné kritérium triedenia je zatvorenosť a otvorenosť štruktúry syntagiem. Zatvorenú štruktúru majú podraďovacie syntagmy. To značí, že keď si odmyslíme nezreteľné kritérium otvorenosti a zatvorenosti štruktúry, Oravcovo triedenie syntagiem je vlastne triedenie podľa základného syntaktického vzťahu — na priraďovanie a podraďovanie syntagmy. Podraďovacie syntagmy sa u J. Oravca ďalej členia na determinatívne a predikatívne a tie zas na jednoduché a zložené. Pri priraďovacích syntagmách J. Oravec ešte apli-

kuje triedenie podľa dvojčlennosti, trojčlennosti a viac ako trojčlennosti syntagmy. V skupine podraďovacích syntagiem (ktoré J. Oravec pokladá v zásade za dvojčlenné) vyčleňuje jednoduché a zložené syntagmy, resp. syntagmy, v ktorých určovacie členy nie sú v nijakom syntaktickom vzťahu (napr. *pôjdem zajtra do mesta na nákupy*). Všetky podraďovacie syntagmy člení J. Oravec ešte podľa toho, aký slovný druh je nadradeným členom syntagmy — substantívum, adjektívum, sloveso, príslovka (porov. aj obdobné členenie podraďovacích syntagiem v Slovenskej gramatike, 1968).

N. J. Švedovová v akademickej gramatike súčasného ruského jazyka z roku 1970 rozčleňuje syntagmy na jednoduché, zložené a kombinované podľa vnútornej štruktúry jednotlivých druhov syntagiem. Toto členenie nespočíva na nejakom vonkajšom, kvantitatívnom kritériu (napr. počet členov syntagmy), ale na spôsobe realizácie podraďovacieho vzťahu medzi členmi syntagmy. Jednoduchá syntagma sa utvára na základe jednej plynulej realizácie podraďovacieho vzťahu. Na výstavbe jednoduchej syntagmy sa zúčastňujú dva, tri alebo i štyri členy tak, že utvárajú jednu nerozložiteľnú štruktúru, napr.: *pripustiť študenta ku skúške, zatĺcť klinec do steny, ísť plece pri pleci, poslať list z ústavu na ministerstvo, preložiť knihu z ruštiny do slovenčiny.* Zloženú syntagmu utvárajú najmenej tri členy, a to tak, že determinácia vychádza z jedného nadradeného člena. Takúto syntagmu možno rozdeliť na dve jednoduché (dvojčlenné) syntagmy, napr.: *veselé prechádzky po lese (= veselé prechádzky, prechádzky po lese), nesmierna oddanosť vlasti, pekný letný deň, prichystať jedlo na celý deň, čakať od polnoci do rána.* Kombinované syntagmy podľa N. J. Švedovovej utvárajú viaceré členy spojené tak, že závislý člen je zároveň nadradený ďalšiemu členu, to značí, že v kombinovanej syntagme je viac nadradených členov, najmenej dva, napr.: *oduševnene plniť predpísaný plán (= oduševnene plniť, plniť plán, predpísaný plán), nepochybne veriť v plné víťazstvo nad nepriateľom, prísť na druhý deň, oženiť sa po ukončení štúdia.* Jednoduché a zložené syntagmy sa ďalej členia podľa toho, aký slovný druh funguje na mieste nadradeného člena (na slovesné, substantívne, adjektívne a príslovkové syntagmy).

Ako vidieť aj z tohto krátkeho prehľadu členenia syntagiem v akademickej gramatike ruského jazyka z roku 1970, nieto v nej zmienky o priraďovacích syntagmách, resp. o viacnásobnom vetnom člene. Spojenia slov na základe priraďovacieho vzťahu sa v tejto gramatike hodnotia ako otvorené alebo zatvorené rady tvarov priradených spojkami alebo bez spojok.

Celkove možno konštatovať, že v obidvoch uvedených pokusoch o triedenie syntagiem sa uplatňujú isté kritériá triedenia. Väčšina z nich je obidvom klasifikáciám spoločná, ale neaplikujú sa vždy rovnako a dôsledne.

Ako základné kritérium tu funguje syntaktický vzťah (podraďovací i priraďovací), ďalej počet členov syntagmy, spôsob podradenia alebo priradenia, slovnodruhové zaradenie nadradeného člena syntagmy, otvorenosť a zatvorenosť radu (počtu) členov syntagmy, rozložiteľnosť alebo nerozložiteľnosť viačlennej syntagmy na jednoduché syntagmy. Tieto kritériá sú hierarchicky odstupňované, podľa nich sa vyčleňujú rozsahom čoraz užšie skupiny syntagiem, ale ani v jednom ani v druhom prípade nie je členenie dotiahnuté do konca, resp. nie je dôsledné. Obsah termínu zložená syntagma u J. Oravca sa napr. nekryje s obsahom tohto termínu v akademickej gramatike ruského jazyka z roku 1970. V slovenskej syntaktickej literatúre sa termín zložená syntagma začal používať len nedávno a predbežne bez zreteľa na jeho presné vymedzenie (porov. Kočiš, 1977, s. 157).

2. V predchádzajúcom krátkom prehľade pokusov o triedenie syntagiem sa už sčasti naznačili kritériá, ktoré prichádzajú do úvahy pri celkovom triedení syntagiem. V ďalšej časti príspevku sa pokúsime tieto kritériá doplniť tak, aby sme mohli načrtnúť čo najúplnejšie triedenie syntagiem.

2.1. Za prvé a základné kritérium členenia syntagiem treba pokladať realizáciu syntaktických vzťahov (priraďovacieho a podraďovacieho vzťahu) vôbec. Podľa tohto kritéria budeme syntagmy rozčleňovať na priraďovacie, podraďovacie a priraďovaco-podraďovacie (komplexné). Keďže iba pri podraďovacích syntagmách sa nepochybuje o ich syntagmatickej povahe, nakrátko sa dotkneme dôvodov, pre ktoré osobitne vyčleňujeme aj priraďovacie a priraďovaco-podraďovacie syntagmy. Z uplatnenia kritéria realizácie syntaktického vzťahu vyplýva, že spojenie dvoch alebo viacerých syntakticky rovnorodých a rovnocenných členov na základe priraďovacieho vzťahu treba pokladať za syntagmu syntakticky rovnocennú spojeniu dvoch alebo viacerých členov na základe podraďovacieho vzťahu, teda za syntagmu syntakticky rovnocennú podraďovacej syntagme. Názor, podľa ktorého členy spojené priraďovacím vzťahom tvoria iba akýsi rad tvarov bez bližšej syntaktickej kvalifikácie a presnej zaradenosti do syntaktického systému, nepokladáme za správny a teoreticky dôsledný. Priraďovacie a podraďovacie syntagmy sú rovnocenné zložky syntaktického systému i napriek tomu, že sú štruktúrne odlišné a že sa nerovnakým spôsobom zúčastňujú na stavbe vetnej i súvetnej štruktúry. Ich štruktúrna odlišnosť vyplýva totiž z odlišnosti syntaktickej kvality priraďovacieho a podraďovacieho vzťahu, ktorá má svoju príčinu v mimojazykovej skutočnosti.

Skupina priraďovaco-podraďovacích (komplexných) syntagiem sa vyčleňuje na základe štruktúrnej a významovej nerozložiteľnosti členov spojených priraďovacím a podraďovacím vzťahom (porov. napr. syntagmy *otec a jeho syn, milý úsmev a láskavé pohladenie, lúky a polia pod snehovou*

prikrývkou, v práci veľmi obetavý človek a skúsený funkcionár). Takéto syntagmy majú svoju izomorfnú štruktúrnu paralelu v zložených súvetiach tretej základnej štruktúry $H_n \rightarrow V_n$ (porov. Kočiš, 1973, s. 61). Izomorfnosť v realizácii základných syntaktických vzťahov v syntagme a v súvetí (jednoduchom a zloženom) sa už takmer všeobecne chápe ako syntaktický fakt (porov. Belošapkovová, 1977; Lomtev, 1976).

2.2. V hierarchii kritérií na triedenie syntagiem na druhom mieste stojí kritérium, podľa ktorého sa priraďovacie a podraďovacie syntagmy rozčleňujú na jednoduché a zložené. Ako sme naznačili v úvode, jednoduchosť a zloženosť syntagiem sa nechápe rovnako. Jednoduchá syntagma sa zvyčajne chápe ako syntagma zložená z dvoch členov (napr. *otec a mať, malý chlapec, usilovne pracovať*). Tohto chápania sa budeme pridržať i v tomto našom triedení. Dvojčlenná syntagma je najbežnejší typ syntagmy. Oproti zloženým syntagmám má jednoduchá syntagma také špecifické vlastnosti, ktoré ju predurčujú za prototyp všeobecnej syntaktickej jednotky v rade ostatných jazykových jednotiek. Na druhom stupni členenia syntagiem dostávame teda na jednej strane jednoduché priraďovacie a jednoduché podraďovacie syntagmy, na druhej strane zložené priraďovacie a zložené podraďovacie syntagmy.

Zložená syntagma sa vyčleňuje v protiklade k jednoduchej syntagme tým, že sa skladá najmenej z troch členov. Pri vymedzení zložených syntagiem tiež vychádzame z izomorfného chápania štruktúry syntaktických konštrukcií v stavbe vetných a súvetných celkov, to značí z predpokladu, že kvantitatívne a kvalitatívne dimenzie v syntagmách, v jednoduchých (priraďovacích a podraďovacích) súvetiach a v zložených súvetiach sú analogické, resp. paralelné. Zloženej priraďovacej syntagme na rovine zložených súvetí zodpovedajú kvantitatívne varianty prvej základnej štruktúry zložených súvetí (porov. Kočiš, 1973, s. 73—99); sú to priraďovacie súvetia s troma, štyrmi a viac ako štyrmi hlavnými vetami spojenými spôsobmi priraďovania z pravej alebo nepravej parataxy, resp. so spôsobmi z obidvoch typov parataxy. Zložená priraďovacia syntagma sa teda bude skladať najmenej z troch členov. Väčší počet členov zloženej priraďovacej syntagmy je fakultatívny a je okrem syntaktických zákonitostí podmienený aj výpovednými a štylistickými zámermi pôvodcu, realizátora jazykového prejavu.

Aj zložená podraďovacia syntagma sa konštituuje v protiklade k jednoduchej (dvojčlennej) podraďovacej syntagme minimálnym počtom troch členov, ktoré sú zvyčajne spojené závislostnými postupmi realizujúcimi sa primárne v druhej základnej štruktúre zložených súvetí $H \rightarrow V_n$, a to postupnou, vetvenou a násobenou závislosťou (porov. Kočiš, 1973, s. 53).

Väčší počet členov zloženej podraďovacej syntagmy je fakultatívny. Možno tu predpokladať trojčlenné, štvorčlenné i viac ako štvorčlenné zložené podraďovacie syntagmy.

Zloženosť syntagmy v našom ponímaní je odlišná od zloženosti vymedzenej v súčasnej sovietskej syntaxi (porov. Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, 1970). Chápeme ju širšie a striktne kvantitatívne. Dvojčlennosť syntagmy kladieme proti trojčlennosti a viac ako trojčlennosti. Za zložené podraďovacie syntagmy pokladáme i také viac ako dvojčlenné syntagmy, ktoré napr. podľa N. J. Švedovovej nemožno rozčleniť na dve jednoduché podraďovacie syntagmy (napr. *dať žiakovi knihu, preložiť román z ruštiny do slovenčiny*). Rovnako ako proti dvojčlenným priraďovacím syntagmám staviame trojčlenné a viac ako trojčlenné priraďovacie syntagmy s ktorýmkoľvek spôsobom priraďovania (teda aj so zlučovacím), aj v okruhu podraďovacích syntagiem staviame proti dvojčlenným syntagmám všetky ostatné, ktoré označujeme ako zložené.

2.3. Ďalšie kritériá na členenie priraďovacích, podraďovacích a priraďovaco-podraďovacích syntagiem budeme špecifikovať podľa vnútornej syntaktickej situácie osobitne v rámci jednoduchých a zložených priraďovacích syntagiem a osobitne v rámci jednoduchých a zložených podraďovacích syntagiem, ako aj v rámci priraďovaco-podraďovacích syntagiem.

2.3.1. Jednoduché i zložené priraďovacie syntagmy sa môžu ďalej členiť podľa tradičného kritéria na syntagmy z pravej a nepravej parataxy. Užitočnosť i potrebnosť tohto členenia vyplýva z reálneho protirečenia medzi obsahovými vzťahmi prvkov syntagmy a ich gramatickou formou. V zložených priraďovacích syntagmách možno ešte vyčleniť skupinu syntagiem, v ktorých sa realizujú syntaktické vzťahy a spôsoby priraďovania aj z pravej, aj z nepravej parataxy; nazveme ju skupinou miešaných syntagiem. V jednoduchej syntagme z pravej i nepravej parataxy možno vyčleniť syntagmy spojené asyndeticky a polysyndeticky. Jednoduché syntagmy z pravej parataxy sa napokon môžu členiť podľa spôsobu realizácie priraďovacieho vzťahu na zlučovacie, stupňovacie, odporovacie a vylučovacie. Toto posledné členenie má už syntakticko-sémantické pozadie. V každej z uvedených skupín syntagiem možno ďalej špecifikovať jednotlivé sémantické triedy jednoduchých priraďovacích syntagiem.[1] Z formálnej i sémantickej stránky osobitnú pozornosť si zasluhujú jednoduché syntagmy z nepravej parataxy, ktoré sa tradične členia (okrem toho, že

[1] Sústavou priraďovacích syntagiem (zväčša jednoduchých) sa podrobne zaoberal J. Ružička v obšírnej štúdii *Viacnásobný vetný člen* (Jazykovedné štúdie. 4. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 153—178). Popri vymedzení pojmu viacnásobného vetného člena veľkú pozornosť venoval výkladu o prostriedkoch spájania častí viacnásobného vetného člena a najmä rozboru syntagiem podľa základných spôsobov priraďovania (zlúčovania, stupňovania, odporovania a zlučovania). Pomerne málo priestoru však venoval syntagmám z nepravej parataxy (porov. s. 162—163).

sa môžu ešte členiť na spojkové a bezspojkové) na dôvodové, dôsledkové, prípustkové a podmienkové syntagmy (teda podľa analogického členenia jednoduchých priraďovacích súvetí z nepravej parataxy). Toto členenie je však iba predpokladané, pretože reálnych spojení na tieto syntagmatické skupiny je naozaj málo (porov. Kočiš, 1976, s. 196; Ondrus, 1971).

Zložené priraďovacie syntagmy — ako sme už vyššie naznačili — rozčleňujú sa na syntagmy z pravej parataxy, nepravej parataxy a na miešané syntagmy (v ktorých sa realizujú vzťahy a spôsoby priraďovania z pravej i nepravej parataxy). V každej z uvedených skupín syntagiem možno predpokladať trojčlenné, štvorčlenné a viac ako štvorčlenné syntagmy, ktorých členy sa priraďujú asyndeticky, polysyndeticky alebo miešane. V rámci jednotlivých parataktických typov sa môžu identifikovať skupiny syntagiem s čisto zlučovacím spôsobom priraďovania, najčastejšie však s kombináciou zlučovacieho, stupňovacieho, odporovacieho alebo vylučovacieho spôsobu priraďovania, resp. s kombináciou spôsobov priraďovania z pravej a nepravej parataxy. Najmenej reálna sa javí skupina zložených syntagiem len s kombináciou vzťahov z nepravej parataxy. Spresnenie členenia zložených syntagiem a najmä reálnosť jednotlivých skupín syntagmatických spojení bude treba overovať na konkrétnom materiáli. Tu možno s veľkou pravdepodobnosťou predpokladať skôr jednotlivé a pomerne náhodné spojenia než ucelenú a dôsledne realizovanú sústavu zložených priraďovacích syntagiem.

2.3.2. Jednoduché podraďovacie syntagmy sa zvyčajne členia podľa slovnodruhovej povahy nadradeného člena syntagmy na substantívne, verbálne, adjektívne a adverbiálne (porov. napr. Pauliny — Ružička — Štolc, 1968). Substantívne sa môžu ďalej členiť na kongruentné (napr. *vysoký dom*) a nekongruentné (napr. *dom pri potoku*). Verbálne sa členia na objektové (predmetové) (napr. *rúbe drevo*) a cirkumstančné (okolnostné) (napr. *pekne spieva, chodiť po lese*). V adjektívnej syntagme môže ako rozvíjací člen fungovať príslovkové určenie (napr. *veľmi pekný*) alebo objekt (napr. *plný nadšenia*). Adverbiálnu syntagmu tvoria dve príslovkové určenia v závislostnom vzťahu (napr. *veľmi ochotne, kedysi v lete, rovno na zem*).

Medzi jednoduché podraďovacie syntagmy z istého hľadiska zaraďujeme aj predikatívnu syntagmu (spojenie podmetu s prísudkom), v ktorej sa realizujú tie isté závislostné vzťahy ako v ktorejkoľvek kongruentnej substantívnej syntagme (porov. napr. Bauer — Grepl, 1970).

2.3.3. Bohato členenú stavbu syntaktických spojení predstavujú zložené podraďovacie syntagmy najmä z hľadiska spôsobu realizácie podraďovacieho vzťahu medzi jednotlivými členmi syntagmy. Na ich vnútorné rozčlenenie použijeme najprv kvantitatívne kritérium, podľa ktorého vymedzíme trojčlenné, štvorčlenné a viac ako štvorčlenné podraďovacie syn-

tagmy. V rámci každej z týchto troch skupín syntagiem možno medzi členmi syntagmy identifikovať realizáciu podraďovacieho vzťahu s postupnou, vetvenou a násobenou závislosťou. Uvedené tri spôsoby realizácie závislostného vzťahu majú svoje syntagmatické i sémantické špecifiká, ktoré sa bližšie ozrejmia pri analýze príslušných skupín syntagiem. Zo syntaktickej stránky nepreskúmané sú najmä spojenia s násobenou závislosťou, v ktorých ide o tzv. globálnu koordináciu (porov. Kočiš, 1973, s. 62; Bauer, 1966) a o zložené syntagmy so závislosťou, ktorú sme nazvali vetvenou. Vo vetvenej závislosti ide o vyjadrenie takej realizácie podraďovacieho vzťahu, pri ktorej dva alebo viac ako dva členy syntagmy rozvíjajúce nadradené sloveso v prísudku nie sú medzi sebou v nijakom syntagmatickom vzťahu (napr. *vysoký dom vpravo, ušiť šaty za dva dni, odovzdať list bratovi, pracovať za domom v záhrade, prísť v pondelok večer o ôsmej* — porov. Kočiš, 1977, s. 162; Miko, 1971; Oravec, 1967). Základnú skupinu zložených syntagiem tu budú predstavovať trojčlenné syntagmy. Štvorčlenné a viac ako štvorčlenné zložené syntagmy nebudú veľmi frekventované, ale ich reálnu existenciu treba predpokladať (porov. napr. zloženú syntagmu vo vete *A junce hybaj strečkom hore dedinou rovno do stajne* alebo zloženú syntagmu s postupnou závislosťou: *zhodnotenie výsledkov výskumu rastu obyvateľstva ČSSR).*

Triedenie zložených podraďovacích syntagiem na trojčlenné, štvorčlenné a viac ako štvorčlenné s postupnou, vetvenou a násobenou závislosťou predpokladá existenciu čistých typov syntagmatických spojení podľa príslušného druhu závislosti (napr. postupná závislosť: *nové nástenné hodiny, prieskum mienky obyvateľstva;* vetvená závislosť: *vysoký dom za potokom, odovzdať list na vrátnici, stretnúť sa na námestí pri kaviarni;* násobená závislosť: *jemné a uhladené vystupovanie, obriadiť dom i dvor).* Existuje však mnoho zložených syntagmatických spojení, v ktorých sa konštitutívne rozvíjacie členy tvoriace príslušný typ zloženej syntagmy rozvíjajú ďalšími členmi. Tým sa základná štruktúra týchto zložených syntagiem síce nenarúša, ale do istej miery komplikuje a zastiera. Ďalej sa tu môžu utvárať zložené syntagmy, v ktorých sa jednotlivé spôsoby realizácie závislosti kombinujú (za istých podmienok), pričom však nevzniká nový typ zloženej syntagmy. Takéto zložené syntagmy by bolo možné označovať ako kombinované alebo hybridné zložené syntagmy (napr. zloženú syntagmu *prieskum mienky obyvateľstva* môžu rozvíjať ďalšie členy takto: *celkový prieskum verejnej mienky nášho obyvateľstva)* a vyčleňovať ich ako osobitnú skupinu popri skupinách zložených syntagiem s čistou realizáciou troch spôsobov závislosti.

2.3.4. Vnútorné členenie priraďovaco-podraďovacích (komplexných) syntagiem sa zakladá najmä na kritériu odlišnosti realizácie podraďovacieho

vzťahu medzi členmi syntagmy, teda na tom, ako sa medzi týmito členmi realizuje závislostný vzťah, a na spôsobe realizácie priraďovacieho vzťahu. Priraďovacím vzťahom sú v týchto syntagmách spojené najmenej dva členy (vyšší počet je fakultatívny), z ktorých zvyčajne jeden je rozvíjaný jedným, dvoma alebo i viacerými závislými členmi. Pri vymedzovaní typov syntagmatických spojení v tejto tretej skupine budeme vychádzať z izomorfnosti realizácie syntaktických vzťahov v syntagme a v zložených súvetiach tretej základnej štruktúry $H_n \rightarrow V_n$ (porov. Kočiš, 1973, s. 61). Podľa tejto paralelnosti realizácie syntaktických vzťahov sa ukazuje výhodné vymedziť šesť typov komplexných syntagiem so všeobecným vzorcom a s príslušným invariantom. Týchto šesť typov bude tvoriť základnú skupinu komplexných syntagiem.

Ako prvý typ komplexnej syntagmy budeme označovať syntagmu s dvoma alebo s niekoľkými priradenými členmi a s jedným závislým členom. Základný variant tu bude predstavovať syntagma s dvoma priradenými členmi a s jedným podradeným členom (napr. *matka a suseda s dcérou*). Ostatné varianty sa budú tvoriť podľa miesta závislého člena, resp. podľa počtu priradených členov a podľa spôsobu ich priradenia (napr. *otec, matka, syn a dcéra s vrkôčikmi*). Druhým typom komplexnej syntagmy bude syntagma s dvoma, zriedkavejšie s viacerými priradenými členmi a s jedným závislým členom, syntakticky i sémanticky determinujúcim všetky priradené členy; ide o syntagmy s tzv. globálnou determináciou (napr. *zelené lúky a stráne; dom a dvor pri potoku; muži, ženy a deti na lyžiach; nádejní právnici, filozofi a jazykovedci*). Tretí typ budú tvoriť syntagmy s dvoma alebo s viacerými priradenými členmi, z ktorých každý je rozvitý jedným závislým členom (napr. *robotníci z tovární a družstevníci z polí; robotnícka trieda a jej avantgarda; náš otec, chlapec od susedov a Jankin pes*). Ďalšie tri typy komplexných syntagiem budú tvoriť syntagmy obsahujúce najmenej štyri členy, z ktorých dva budú priradené a dva závislé od jedného z priradených členov. Jeden typ syntagmy bude predstavovať syntagma s postupnou závislosťou medzi podradenými členmi (napr. *žena a urastený mladý muž*), druhý typ s vetvenou závislosťou (napr. *žena a urastený muž s fúzikmi*), tretí typ s násobenou závislosťou (napr. *žena a mladý, urastený muž*). Uvedené spojenia predstavujú základné varianty troch typoch komplexných spojení. Ostatné varianty sa budú tvoriť podľa počtu priradených a podradených členov a podľa miesta podradených členov.

Okrem skupiny základných šiestich typov komplexných syntagiem do skupiny priraďovaco-podraďovacích čiže komplexných syntagiem zaraďujeme aj kombinované typy syntagiem utvorené koordinatívnym spojením jednoduchých podraďovacích syntagiem a zložených syntagiem, resp. ko-

ordináciou zložených syntagiem (napr. *mladá žena a urastený muž s fúzikmi; mladá počerná žena a urastený mladý muž* atď.).

3. Z uvedeného náčrtu triedenia syntagiem v slovenčine sa ukazuje, že slová ako syntagmatické členy utvárajú v komunikatívnom procese jednoduché, zložené a komplexné syntagmatické spojenia na základe príslušnej realizácie dvoch syntaktických typov medzi nimi — priraďovacieho a podraďovacieho vzťahu. Syntagmatické členy vstupujú do týchto spojení podľa štruktúrneho princípu, ktorý je s istými obmenami všeobecne platný pri spájaní jazykových jednotiek do syntagmatických, vetných a súvetných celkov. Syntagmy utvárajú teda štruktúrne uzavretý čiastkový systém syntaxe. Keďže slúžia ako výstavbový prvok vety, nemožno ich pokladať za také samostatné syntaktické jednotky ako napr. vetu alebo suvetie. Aj triedenie, ktoré sme tu načrtli, vychádza z chápania syntagmy ako inherentného výstavbového prvku vety.

Literatúra

BAUER, J.: Složité souvětí a jeho klasifikace. Slovo a slovesnost, *27*, 1966, s. 289—298.

BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972, s. 50.

BELOŠAPKOVA, V. A.: Složnoje predloženije i slovosočetanije. K voprosu ob izomorfizme v sintaksičeskoj sisteme. In: Grammatičeskoje opisanije slavianskich jazykov. Red. N. J. Švedovová. Moskva, Nauka 1974, s. 79—89.

BELOŠAPKOVA, V. A.: Sovremennyj russkij jazyk. Sintaksis. 1. vyd. Moskva, Vysšaja škola 1977, s. 60—77.

Grammatika russkogo jazyka. Tom 2. Sintaksis. Časť I. 1. vyd. Moskva, Izdateľstvo Akademii Nauk SSSR 1960, s. 113—348.

Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. 1. vyd. Moskva, Nauka 1970, s. 536—540.

KOČIŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 272 s.

KOČIŠ, F.: Izomorfizmus v syntaxi. Slovenská reč, *41*, 1976, s. 193—197.

KOČIŠ, F.: Príslovkové určenie v zloženej syntagme. In: Jazykovedné štúdie. *13*. Ružičkov zborník. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1977, s. 157—166.

LOMTEV, T. P.: Obščeje i russkoje jazykoznanije. 1. vyd. Moskva, Nauka 1976, s. 195.

MIKO, F.: Generovanie príslovkového určenia v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. *11*. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 189.

ONDRUS, P.: Vetný rozbor v príkladoch. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 74.

ORAVEC, J.: Väzba slovies v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967, s. 270.

ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978, s. 8—38 (skriptá).

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 339—340.

Filip Sabol

ČLENENIE PRIVLASTŇOVACÍCH ADJEKTÍV

1. Súčasné gramatické príručky nejednotne klasifikujú prídavné mená typov *otcov (matkin)* a *páví*. Slovenská gramatika (Pauliny — Ružička — Štolc, 1968) ich zaraďuje medzi vzťahové adjektíva, hoci ich označuje ako privlastňovacie prídavné mená. Morfológia slovenského jazyka (1966) vyčleňuje ako osobitný druh privlastňovacích adjektív iba typ *otcov (matkin)*, kým adjektíva typu *páví* (tzv. živočíšne prídavné mená) zaraďuje medzi vzťahové adjektíva. A Príručka slovenského pravopisu pre školy (Oravec — Laca, 1976) klasifikuje typ *páví* ako druhové privlastňovacie adjektíva a typ *otcov (matkin)* ako osobné (individuálne) privlastňovacie adjektíva.

2.1. Pri členení adjektív treba mať na zreteli najmä to, že ich korelátom je zámeno *aký* alebo zámeno *čí*. Podľa tohto kritéria vyčlenila Morfológia slovenského jazyka (s. 198) skupinu vlastnostných a menšiu skupinu privlastňovacích prídavných mien. Skupinu vlastnostných adjektív členila ďalej na akostné a vzťahové prídavné mená. Do podskupiny vzťahových adjektív zaradila i prídavné mená typu *páví*, ktoré sa vyznačujú osobitnými morfologickými vlastnosťami, odlišnými od ostatných vzťahových adjektív. Táto odlišnosť a významová blízkosť s prídavnými menami typu *otcov (matkin)* boli príčinou toho, že ich autori Príručky slovenského pravopisu pre školy (Oravec — Laca, 1976) začlenili medzi privlastňovacie (teda nie medzi vzťahové) adjektíva.

2.2. Nemožno však povedať, že by označenie živočíšne alebo druhové a osobné alebo individuálne privlastňovacie prídavné mená presne vystihovali sémanticko-morfologické odlišnosti privlastňovacích adjektív. Medzi „živočíšne prídavné mená" typu *páví* patria totiž i deriváty z mien osôb a vecí (napr. *človečí, stridží, nevädzí, šibení*) a medzi „osobné prídavné mená" zaraďujeme aj odvodeniny zo zvieracích mien *(kohútov, mačkin, Dunčov, Rysulin)*. Označenie „individuálne" je vhodné na bližšie určovanie privlastňovania, no nie je vhodné na bližšie určovanie privlastňovacích adjektív (v spojení „individuálne privlastňovacie adjektíva" má totiž význam „jednotlivé, ale čo do rozsahu všetky privlastňovacie adjektíva"). Ak uvážime, že pri type *páví* ani nejde o privlastňovanie — porov.: *kozie mlieko* (aké?) a *kozin chrbát* (čí?) — ukazuje sa, že na vyjadrenie významových odlišností medzi nimi by sa mohli použiť označenia nepravé a pravé privlastňovacie prídavné mená. V našom príspevku budeme pracovne používať označenia druhové a individuálne privlastňovacie adjektíva.

3.1. Významová odlišnosť druhových a individuálnych privlastňovacích adjektív je zrejmá napr. z konštrukcií *medvedí brloh* (pri všeobecnom pri-

vlastňovaní) a *medveďov brloh* (pri privlastňovaní istému medveďovi), *slonie mláďa* a *slonovo* alebo *slonicino* (od *slonica*) *mláďa* atď. Ozrejmíme si použitie druhových privlastňovacích adjektív:

O kus ďalej na čistinke uprostred rozprávkového lesa nachádza sa táto prírodná *vtáčia* liaheň. (Príroda a spoločnosť, č. 11, 1976, s. 9) — Na podnet Fidela Castra už r. 1959, hneď po revolúcii, bola založená pri ceste *krokodília* farma. (Tamtiež, č. 8, 1978, s. 9) — *Lamie* mláďa má lepšie perspektívy ako rovnako starý guanaco alebo vikuňa. (Tamtiež, č. 22, 1978, s. 32). — Študentská láska na *zajačom* chvoste. (Príslovie)

V prvých dvoch príkladoch by sa vyjadrená druhovosť dala nahradiť genitívnymi prívlastkami v pluráli: *liaheň vtákov, farma krokodílov.* V treťom príklade by sa prídavné meno *lamie* mohlo nahradiť genitívom singuláru *(mláďa lamy)*, pravda, takýto singulár by mal pluratívnu platnosť a bolo by ho možno vyjadriť aj plurálovým tvarom: *Mláďatá lám majú lepšie perspektívy* ... Len v spojení *na zajačom chvoste* sa vyjadrovaná druhovosť obmedzuje na singulár, ktorý nemožno nahradiť plurálom. Ide tu totiž o významový posun, pri ktorom toto spojenie nadobudlo povahu frazeologizmu a význam kvalitatívneho príznaku „nestálosť", „krátkosť". O takýchto významových posunoch sa ešte osobitne zmienime.

3.2. Druhové a individuálne privlastňovacie adjektíva sa prekrývajú v konštrukciách, v ktorých sa bližšie určujú časti príslušných jedincov (mäso, koža, hriva, pysk, chvost, krídla a pod.), porov.: *psí chvost* = psov chvost, *račie klepeto* = rakovo klepeto, *sovie oči* = sovine oči. Nižšia frekvencia individuálnych privlastňovacích adjektív v takýchto použitiach je dôsledkom toho, že v hegemónii ľudí nad ostatným tvorstvom a prírodou prevláda tendencia privlastňovať iba ľuďom, pánom sveta. Preto len príznakové zosobňovanie iných živočíchov umožňuje tvoriť a používať individuálne adjektíva od mien zvierat alebo od neživých vecí, napr. *kohútov spev, psova koža, kravine oči, netopierova nepriateľka, sukin syn* (zvyčajne v prenesenom význame), *slniečkova mater.* Najčastejšie sa takéto individuálne privlastňovacie adjektíva uplatňujú v rozprávkach a v reči detí. Od živočíšnych vlastných mien však tvoríme len individuálne privlastňovacie prídavné mená (napr. *Zahrajov, Cickin),* lebo tu vždy ide o privlastňovanie jedincom (podobne sa privlastňuje osobám).

3.3. Druhové privlastňovacie adjektíva sa v daktorých prípadoch významovo prekrývajú aj so vzťahovými adjektívami, napr. *volia koža* = volská koža, *božia moc* = božská moc. Iba vzťahové adjektíva *konský, kravský* a *svinský* nemajú živé náprotivky medzi druhovými privlastňovacími adjektívami, takže používame len spojenia *konský záprah, kravské mlieko, svinský chliev* a pod. Ale nemali by sa kategoricky odmietať od-

vodeniny *koní, kraví, sviní,* ako to robí Príručka slovenského pravopisu pre školy (s. 103), lebo sú to systémové podoby a po čase by sa nám azda ani nezdali nezvyčajné, porov.: *koní záprah* ako *sobí, býčí, volí záprah, kravie mlieko* ako *kozie, ovčie, kobylie mlieko, sviní chliev* ako *ovčí chliev.* Lenže bez náprotivku je a ostane vzťahové prídavné meno *svinský* v posunutom význame „špinavý, nečistý, neslušný, nemravný" (napr. *svinské vtipy*).

Vzťahové adjektíva vyjadrujú kvalitatívne príznaky bez akéhokoľvek privlastňovacieho aspektu, preto ich používame v spojeniach, v ktorých sa má zdôrazniť vzťahový význam: *norkový kožuch* (zhotovený z norčích koží), *levská* (ohromná) *sila, ľudské telo.* Druhové privlastňovacie adjektíva zasa využívame na vyjadrovanie konkrétnejších, nielen celkom všeobecných vzťahov: *sobolia kožušina, levie mláďa, človečia kostra* (adjektívum *človečia* je tu adekvátnejšie ako adjektívum *ľudská*) a pod.

3.4. Mnohé druhové privlastňovacie adjektíva sa uplatňujú v posunutom význame, vo význame vlastnostných adjektív, najčastejšie ako komponenty združených pomenovaní: *psí život, husia koža, mušia váha, kurie oko, krkavčia matka, vlčia tma, holubičí národ, žabie mlieko, zajačie úmysly, vtáčia perspektíva, osie hniezdo, pávie oko, Jastrabie Kračany, babie leto, božie drievko* a i. Obdobný významový posun zaznamenávame však i v združených pomenovaniach s daktorými individuálnymi, ale i vzťahovými adjektívami: *Jóbova trpezlivosť, pánbožkova kravička, materina dúška, somársky kašeľ, šelmovský úsmev* a i.

3.5. Uvedené prekrývania a posuny významov privlastňovacích adjektív nevyžadujú, aby sa korigovalo základné členenie prídavných mien na skupinu vlastnostných (akostných a vzťahových) a na skupinu privlastňovacích (druhových a individuálnych) adjektív. Aktuálne by však bolo nájsť vhodný domáci ekvivalent pomenovania „individuálne", ktorý by vyhovoval i žiakom základných škôl (ako opozitum označenia „druhové" sa ponúka slovo „jedincové", resp. „jednotlivcové").

4.1. Súčasné jazykové príručky hodnotia druhové privlastňovacie prídavné mená utvorené príponou *-í* alebo *-ací* ako rovnoznačné (synonymné) slová. Morfológia slovenského jazyka (s. 204) však klasifikuje príponu *-ací* ako málo produktívnu. Príručka slovenského pravopisu pre školy (s. 102) vidí v derivátoch s príponou *-ací* možnosť, ako sa uhnúť porušovaniu rytmického zákona (napr. voľbou derivátu *lišací* namiesto *líščí*), a konštatuje, že „v stredoslovenských (i v iných) nárečiach je prípona *-ací* takmer pri všetkých známych zvieracích privlastňovacích menách, napr. *vtáčací, holubací, kozací*". Slovenská gramatika (s. 203) uvádza, že „medzi tvarmi na *-í* a tvarmi na *-ací* niet významového rozdielu". Ďalej však pripomína, že tvary typu *husací* sa odvodzujú od pomenovaní mláďat.

Je nesporné, že tvary s príponou *-í* majú oporu vo všetkých slovenských

nárečiach a pevné miesto v spisovnej forme jazyka, kým tvary s príponou *-ací* sa bežne uplatňujú len v odvodeninách od pomenovaní mláďat (presnejšie povedané od neutier): *teľa — teľací, kozľa — kozľací, jahňa — jahňací, prasa — prasací, šteňa — šteňací, zviera — zvierací, knieža — kniežací.* V niektorých východoslovenských nárečiach (napr. v šarištine) sa rozlišuje význam derivátov *huśi* (od *huś*, napr. *huśe vajco*) a *hušaci* (od *huśe, hušace skridelka).* Popri tvaroch *ovči, koźi* sa tu nepoužívajú varianty *ovčaci, koźaci,* lebo ich nahrádzajú podoby *jahňaci, koźľaci* (podobne ako *hačaci, kurčaci, kačaci, ceľaci*) odvodené od pomenovaní mláďat. I namiesto adjektíva *dievčí* sa v nich uplatňuje tvar *dzifčaci.*

Tendencia čo najpresnejšie vyjadrovať kvalitatívne príznaky javov núti racionálne využiť v lexike slovotvornú odlišnosť spomínaných prípon *-í* a *-ací.* Pri problematickej rovnoznačnosti nimi odvodených derivátov už aj teraz možno vyčleniť dve odlišné kategórie druhových adjektív:

a) z maskulín a feminín: *holubí, rybí, žabí, dudčí, samičí, samčí, opičí, hadí, medvedí, žirafí, šakalí, lamí, bocianí, srní, capí, tigrí, husí, muší, labutí, kozí, mroží; babí, dračí, človečí, trpaslíčí, stridží, šarkaní, boží* a i.;

b) z neutier: *žriebäcí, teľací, kozľací, šteňací, jahňací, zvierací; vtáčací, medvieďací, sŕňací, kurací; pážací, kniežací* a i.

4.2. Vzťahové prídavné mená od názvov stromov, krov a iných rastlín sa v súčasnosti tvoria len príponou *-ový: bodliakový, borievkový, bukový* atď. Preto deriváty *nevädzí, borovičí, smrečí* pokladáme za neživé, zastarané a namiesto nich používame adjektíva *nevädzový, borovicový, smrekový.*

5. Objasnili sme si potrebu a možnosti členenia privlastňovacích adjektív a poukázali sme aj na niektoré ich slovotvorné a významové odlišnosti. Sme presvedčení, že získané poznatky by bolo možno využiť na ďalšie spravidelnenie poučiek o spisovnej slovenčine.

Literatúra

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 203.

ORAVEC, J. — LACA, J.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 4. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976, s. 102—103.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 198—205, 219—221.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1868. 6 zv.

SPRÁVY A POSUDKY

Na okraj Príručného slovníka slovenskej výslovnosti

Po sérii príspevkov o slovenskej ortoepii v časopise Kultúra slova vydal Á. Kráľ *Príručný slovník slovenskej výslovnosti* (1. vyd., Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979, 648 s.). Je to špeciálny výslovnostný slovník. Podrobnejším komentovaním tejto príručky chceme prispieť do ďalšej diskusie o slovenskej ortoepii, ktorá sa rozprúdila na stránkach Slovenskej reči. Sme presvedčení, že otvorená vecná diskusia o sporných otázkach slovenskej ortoepie aj na základe materiálu, ktorý prináša táto príručka, bude dobrým podkladom na vypracovanie systematickej príručky slovenskej spisovnej výslovnosti.

V Predhovore autora sa výslovnosť, ktorá sa opisuje a hodnotí v predloženom slovníku, charakterizuje jednoducho ako slovenská spisovná výslovnosť. V rovnakom význame ako termín spisovná výslovnosť používa autor termín ortoepia. Nachádzame tu aj formuláciu, podľa ktorej „v teórii sa konštatuje, že v slovenskej spisovnej výslovnosti nie sú dnes vážnejšie problémy" (s. 6). Táto konštatácia sa nám nezdá presvedčujúca, keď berieme do úvahy priebeh doterajšej diskusie o ortoepických otázkach v Kultúre slova a v Slovenskej reči. Myslím, že sú tu mnohé vážne problémy. Z predhovoru možno ešte uviesť konštatáciu, že slovník je výsledkom individuálnej autorskej práce a individuálneho odborného pohľadu na slovenskú spisovnú výslovnosť (s. 8). Slovník má skutočne výrazné znaky, ktoré charakterizujú postoje a náhľady autora. Takýto postup má isté výhody (poznávame tu ucelený systém náhľadov jedného autora), no na druhej strane aj isté nevýhody alebo slabiny (práca si nemôže nárokovať platnosť všeobecne uznávanej príručky).

V slovníku sa vychádza z pravopisnej podoby slov. Na každej strane vlastného slovníka sú dva stĺpce. V ľavom stĺpci sa uvádza pravopisná podoba slova, v pravom stĺpci v tom istom riadku je zapísaná spisovná výslovnosť daného slova. V ľavom stĺpci sú iba základné tvary slov (nom. sg. substantív, neurčitok slovies a pod.), v pravom stĺpci sú okrem základných tvarov aj niektoré ďalšie tvary podľa ortoepickej problematiky. Autor vyberá slová, ktorých pravopis sa v slovenčine líši od spisovnej výslovnosti. Tento výber nerobil však celkom mechanicky a dôsledne, s čím možno súhlasiť. Autor sa však usiloval, aby v slovníku bol väčší počet pôvodne cudzích a prevzatých slov, lebo v nich, ako píše, sa vyskytujú viaceré ortoepické problémy a práve prevzaté slová tvoria dnes veľmi frekventovanú vrstvu slov v mnohých hovorených prejavoch (s. 12). Pri výbere slov sa autor opieral o Slovník slovenského jazyka a iné pramene, ako aj o vlastný jazykový cit a posudzovanie ortoepickej dôležitosti pozorovaných javov.

V kap. *Zvuková štylistická diferenciácia spisovnej slovenčiny* autor v súlade so svojimi názormi, ktoré už vyslovil inde, hovorí o neutrálnom, vyššom a nižšom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti. Výslovnosť neutrálneho štýlu ne-

označuje osobitne, výslovnosť vyššieho štýlu označuje hviezdičkou pred príslušným slovom (tvarom), slová alebo tvary používané v nižšom štýle dáva do okrúhlych zátvoriek.

V kap. *Fonetická transkripcia* autor podáva vysvetlenie niektorých používaných transkripčných znakov.

Po predhovore a uvedených kapitolách, ktoré zaberajú prvých 25 strán publikácie, nasleduje vlastný ortoepický slovník.

Usporiadanie slovníka je veľmi jednoduché a prehľadné. Pravopisná aj výslovnostná podoba sa vždy uvádzajú v plnom znení, ojedinele sa vo výslovnostnom stĺpci okrem základných tvarov, ktoré sú v úplnom znení, uvádzajú niektoré ďalšie tvary v skrátenej podobe (napr. tvary gen. pl. *kosieb, prosieb*). Takéto spracovanie je výhodné najmä z hľadiska praktického používateľa slovníka. Slová sú zaradené abecedne.

Slovník zachytáva výslovnosť zhruba 22 500 slov. Z hľadiska určenia tohto slovníka ako príručného tento počet je dostačujúci. Pritom sa o výslovnosť slov, ktoré sa v slovníku uvádzajú, môže používateľ príručky opierať aj pri používaní slov, ktoré sa v slovníku výslovne neuvádzajú (príbuzné odvodené slová, zložené slová a pod.), čím sa celkový počet slov, o ktorých výslovnosti získavame informácie, ešte zvyšuje, a teda zvyšuje sa aj informačná hodnota slovníka. Čo sa týka výberu konkrétnych slov pre tento slovník, možno len súhlasiť so zvýšenou pozornosťou, ktorá sa venovala prevzatým slovám. Pri prevzatých slovách, ktoré postupne prechádzajú procesom adaptácie fonologickému, grafickému alebo morfologickému systému slovenčiny, je vzťah medzi pravopisnou a výslovnostnou podobou slova neraz dosť komplikovaný a v priebehu adaptácie menlivý, takže z hľadiska ortoepie oblasť prevzatých slov je veľmi citlivá. Jednako sa možno pýtať, či (1) niektoré uvádzané slová nie sú „nadbytočné" a ďalej (2) či niektoré slová v tomto slovníku nechýbajú.

Niektoré slová sa v ortoepickom slovníku naozaj nemuseli uvádzať, napr. zriedkavé výrazy, s ktorými sa praktický používateľ slovníka takmer nestretne, napr. *souper, zapažitiť*. Niektoré menej používané výrazy by sme odporúčali nahradiť, napr. namiesto *reďkev* sa častejšie používajú výrazy *reďkovka* alebo *reďkvička*, namiesto *napoleonovec* sa častejšie používa výraz *bonapartista* (v slovníku sú výrazy *bonapartistický* a *bonapartizmus*), namiesto *voltairián* sa častejšie používa znenie *voltairovec* (uvádza sa v Slovníku cudzích slov od S. Šalinga — M. Šalingovej a O. Petra, 1970, s. 1115), ktoré zodpovedá derivátom *štúrovec, bernolákovec* atď. Výrazy tradične hodnotené ako nesprávne v spisovnej slovenčine sa mali nahradiť jazykovo správnymi pomenovaniami, napr. „krunier" — *pancier*, „pomazánka" — *nátierka*. Autor niekedy zbytočne uvádza správnu aj nesprávnu podobu toho istého slova, napr. *variant* aj „varianta".

Ďalej možno uvažovať o tom, ktoré slová sa v slovníku neuvádzajú, ale sa doň mali dostať. Ide napr. o niektoré deriváty. Autor popri mužských pomenovaniach osôb uvádza často aj prechýlené ženské formy, nerobí to však sústavne, takže v niektorých konkrétnych prípadoch sa prechýlené formy neuvádzajú. Uvádza napr. *miešanec — miešanka, milenec — milenka, Oravec — Oravka, riaditeľ — riaditeľka, sangvinik — sangvinička, septimán — septimánka*, ale pri niektorých podobných pomenovaniach, ako napr. *chuligán, gangster, luterán, manžel, Mongol, sarkastik* prechýlenú formu nemá, hoci je tu podobná ortoepická problematika ako v prípadoch, ktoré uvádza. Niekedy je to aj opačne: uvádza prechýlenú ženskú formu, ale východiskové mužské pomenovanie nezaznamе-

náva, napr. *Holanďanka, Kanaďanka, krajanka, Lužičanka, Maročanka, oslávenkyňa.* Ak však je napr. *miešanec — miešanka, milenec — milenka* (v mužskej forme ide o výslovnosť písaného *ne, le*), mohlo byť nielen *oslávenkyňa* (podobný prípad ako *miešanka, milenka* so skupinou *nk*), ale aj *oslávenec* (aj tu ide o výslovnosť písaného *ne*), ak je *sangvinik — sangvinička,* mohlo byť aj *sarkastik — sarkastička,* ak je *septimán — septimánka,* mohlo byť aj *chuligán — chuligánka* atď. Autor dosť často uvádza príd. mená odvodené od zemepisných názvov, napr. *parížsky, segedínsky, augsburský,* niekedy však takýto derivát neuvádza, hoci je dôležitý z hľadiska výslovnosti aj pravopisu, napr. neuvádza pri názve *New York* derivát *newyorský* (nevyslovuje sa v ňom a podľa toho ani nepíše spoluhláska *k* pred príponou *-ský,* čo je podobný prípad ako príd. meno *augsburský,* ktoré sa zaznamenáva, ale azda skôr iba preto, že tu ide o výslovnosť začiatočného *au*). Autor uvádza názov *Chile,* neuvádza však príd. mená (používa sa úplne poslovenčená podoba *čílsky* aj podoba *chilský* so zjavným rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou, pričom táto forma je citlivá aj z hľadiska zachovávania rytmického zákona, o čom sa už písalo v Slovenskej reči). Zaznamenáva príd. meno *valašský* (vyslovované so *šs*), ale neuvádza príd. meno *valaský,* ktoré je rovnakého pôvodu ako príd. meno *valašský,* ale sa vyslovuje a aj píše so *s*. Uvádza staršie, prevzaté podoby *cyrilometodejský, predcyrilometodejský, metodejský,* nie však novšie systémové formy *cyrilometodovský, predcyrilometodovský, metodovský* (pozri napr. časopis Kultúra slova). Neuvádzajú sa dôslednejšie pravopisne zhodné (homonymné), ale výslovnostne odlišné slová, napr. je tu príd. meno *panický* (derivát subst. *panika* s výslovnosťou písaného *ni* ako *ni*), nie je tu však príd. meno *panický,* iba subst. *panic,* ku ktorému patrí (písané *ni* sa vyslovuje ako *ňi*). V slovníku je slovo anglického pôvodu *double* s výslovnosťou *debl,* nie je tu však výraz *double,* ktorý je francúzskeho pôvodu a vyslovuje sa ako *dubl* (zaznamenáva sa v cit. Slovníku cudzích slov, s. 268). Niekedy chýbajú slová, ktoré sa už dávnejšie u nás používajú, pričom nie vždy je ustálená ich podoba, napr. *sanskrit* a *sanskrt.* Alebo sa uvádza iba jedna podoba slova, ale chýba ďalšia, ktorej sa venovala pozornosť v diskusii o slovenskej ortoepii, napr. je tu *pilav,* chýba podoba *pilaf* (pozri Dvonč, SR, *44,* 1979, s. 95). Chýbajú tu aj niektoré ďalšie slová, ktorým sa venovala pozornosť v diskusii, napr. *anjel, evanjelik, mestečko* (hoci je tu napr. *okienečko*) atď. Najmä tieto a podobné slová sa tu mali uvádzať, lebo na ich výslovnosť nie je v slovenskej jazykovede jednotný náhľad. V slovníku chýbajú aj niektoré novšie, pomerne dobre známe slová cudzieho pôvodu, napr. *design — designér, terminál* (je tu však *terminála*). Z tohto hľadiska nemožno však hovoriť o nejakom vážnejšom nedostatku slovníka, ak si uvedomíme, že nijaký slovník nemôže úplne pohotovo reagovať na všetky zmeny v slovnej zásobe jazyka, že slovníky vždy za skutočným stavom v slovnej zásobe jazyka „zaostávajú" (ale napr. slová *design, designér* sú už dosť známe, takže sa mohli uviesť; okrem toho je dôležité, že sa už začínajú používať aj poslovenčené podoby *dizajn, dizajnér* podľa výslovnosti).

Niektoré slová alebo časti slov nie sú na svojom mieste podľa abecedy, napr. *machiavelizmus, nóniový, neuro-, preferans, rozkričať sa, sväto-* (*neuro-* a *sväto-* ako časti slov majú byť pred konkrétnymi slovami s *neuro* a *sväto-,* nie za nimi; správne je hneď za slovom *srdce* aj *srdce-* ako časť zložených slov a až potom nasledujú konkrétne slová so *srdce-*), *žrebčí, žrebčín.*

Homonymá, pokiaľ ich autor uvádza, nevykladá ani neoznačuje číselnými

indexmi, ako sa to robieva v slovníkoch. Rozdiel vidieť iba vo výslovnosti, napr. *step (sťep)* a *step* (so spoluhláskou *t*), alebo z pádových prípon gen. sg., napr. *legát, -a* a *legát, -u*. Nazdávam sa, že na lepšiu orientáciu sa v týchto prípadoch mohol pri každom výraze uvádzať aj význam.

Vo viacerých prípadoch autor uvádza niektoré prevzaté slová v ich staršej pravopisnej podobe (prevzatej z cudzieho jazyka), hoci dnes sa už niektoré takéto slová bežne používajú v zdomácnenej podobe. Vysvetliť si to možno tým, že autor sa opieral predovšetkým o Slovník slovenského jazyka. Treba si však uvedomiť, že od čias, keď vychádzal tento slovník, sa v oblasti prevzatých slov v slovenčine veľa zmenilo. Mnohé takéto slová prešli už procesom zdomácňovania, ich pravopisná, ale aj výslovnostná stránka a morfologická stavba sa neraz značne pozmenili, poslovenčili sa. Nebolo preto odôvodnené opierať sa o staršie pravopisné podoby prevzatých slov, ale skôr rešpektovať novšie pravopisné formy, o ktorých sa písalo na stránkach časopisov Slovenská reč a Kultúra slova a aj pri iných príležitostiach. Uvádzame prípady, ktoré podľa našej mienky mali vyzerať inak (na prvom mieste podoba uvádzaná v slovníku, na druhom mieste po pomlčke nami odporúčaná podoba): *autocamping — autokemping, arachidy — arašidy, banjo — bendžo, boyler — bojler, business — biznis, businessman — biznisman, clown — klaun, cockerspaniel — kokerspaniel, cowboy — kovboj, cowboyka — kovbojka, crawl — kraul, crawlovať — kraulovať, dubbing — dabing, dubbovať — dabovať, Ecuádor — Ekvádor, jeep — džíp, jersey —džersej,* príp. *džerzej* (Slovník slovenského jazyka a Slovník cudzích slov *džerzej*, E. Smiešková v SR, *42*, 1977, s. 254—255 *džersej*), *jockey — džokej, manchester — menčester, quazi — kvázi, skartácia — škartácia, speaker — spíker, spectabilita — spektabilita, trailer — trajler, tweed — tvíd, weekend — víkend, tableau — tablo.* Mnohé slová cudzieho pôvodu na *-on* autor aj dnes píše s koncovým *-on*, hoci sa už dávnejšie používajú zdomácnené podoby na *-ón*, o čom sa už písalo v Slovenskej reči, napr. *nylon, silon* atď. V niektorých prípadoch autor uvádza staršiu, cudziu pravopisnú podobu, ako aj novšiu, zdomácnenú podobu, hoci by stačilo uviesť iba poslovenčenú podobu, napr. *meeting* aj *míting, service* aj *servis, team* aj *tím.*

Ojedinele autor uvádza popri pôvodnej pravopisnej podobe aj zdomácnenú podobu, ktorá sa ešte dnes uplatňuje v menšej miere, je však perspektívna, napr. popri *summit* je tu aj *samit.* S týmto postupom možno len súhlasiť, lebo vývin podobne ako pri iných prevzatých slovách smeruje k používaniu zdomácnenej podoby *samit.*

V niektorom prípade síce uvádza zdomácnenú podobu namiesto pôvodnej pravopisnej formy, neuvádza však podobu, ktorá sa častejšie používa, ale menej frekventovanú podobu, napr. zaznamenáva podobu *kontejner,* nie aj *kontajner* alebo iba podobu *kontajner,* hoci tá je bežnejšia a podľa všetkého sa bude používať ako jediné znenie anglického pomenovania *container* v slovenčine. Iba celkom výnimočne uvádza v jednom prípade zdomácnenú podobu, hoci sa ešte používa pôvodná pravopisná podoba, napr. *salchov* namiesto *salchow* (podľa mena *Salchow*).

Správne uvádzanie pôvodných a zdomácnených (vžitých) podôb je u nás citlivé najmä pri vlastných menách. Preto autor nemal uvádzať podobu *Ecuádor,* ale *Ekvádor,* nie *Lichtenšteinsko,* ale *Lichtenštajnsko,* nie *leydenský,* ale *leidenský* podľa súčasnej štandardizácie zemepisných názvov.

Progresívnejšie stanovisko sa malo zaujať nielen pri pravopise uvádzaných

slov, ale aj pri morfologických a slovotvorných podobách slov, napr. namiesto *kenguru* sa mala uviesť podoba *kengura*, popri forme *mliečňak* (so skracovaním podľa rytmického zákona) sa mala uviesť aj forma *mliečniak*, v ktorej sa krátenie už neuplatňuje (ako *drôtiak* a pod.; porov. L. Dvonč, SR, *25*, 1960, s. 168). Zase je táto vec citlivá najmä pri zemepisných názvoch. Autor uvádza napr. podoby *Belgia*, *Arménia*, *Albánia*, *Abesínia*, nespomína však podoby *Belgicko*, *Arménsko*, *Albánsko*, *Abesínsko*, ktoré sú v súčasnej spisovnej slovenčine základné *(Albánsko, Arménsko)*, alebo sa pokladajú za jedine správne *(Belgicko)*.

Ako vidieť, v spracovaní slov v ľavom stĺpci slovníka sú isté nedostatky, ktoré by sa podľa našej mienky nemali opakovať v prípadnom ďalšom vydaní tejto publikácie.

Prejdime teraz k pravému stĺpcu slovníka, ktorý je vlastne jadrom ortoepického slovníka.

Údajov v tomto stĺpci sa na prvom mieste týka všeobecnejšia otázka zvukovej štylistickej diferenciácie spisovnej slovenčiny, o ktorej, ako sme už uviedli, sa hovorí v osobitnej úvodnej kapitole. Podľa našej mienky je zbytočné hovoriť o troch štýloch výslovnosti (neutrálnom, vyššom a nižšom). Myslím, že situáciu v spisovnej slovenčine by skôr vystihovalo vydeľovanie dvoch štýlov, a to neutrálneho ako základného a nižšieho ako sekundárneho. V prípade používania jazyka v slávnostných a umeleckých prejavoch, pre ktoré Kráľ predpokladá vyšší štýl výslovnosti, nejde ani tak o osobitný štýl výslovnosti, ako skôr iba o trochu starostlivejšiu výslovnosť. Znaky, ktoré majú charakterizovať tento štýl, sú veľmi problematické. Za základný hláskoslovný znak autor pokladá výlučnú výslovnosť písaného *ä* ako *ä*, nie *e* (takáto výslovnosť podľa neho je v neutrálnom štýle). Podľa nášho názoru v tzv. vyššom štýle popri výslovnosti samohlásky *ä* treba uznávať aj výslovnosť písaného *ä* ako *e*. Takáto výslovnosť sa fakticky bežne používa aj v slávnostných a umeleckých prejavoch. Do vyššieho štýlu zaraďuje autor aj výslovnosť niektorých slov cudzieho pôvodu podľa jazyka, z ktorého sme slovo prevzali. Napr. slovo *kanoe* sa podľa neho má vo vyššom štýle vyslovovať ako *keňú*, v neutrálnom štýle ako *kanoe* podľa pravopisnej podoby. Skutočnosť je taká, že sa dnes používa iba výslovnosť *kanoe*, výslovnosť *keňú* dnes prakticky neexistuje a jej použitie by pôsobilo skôr dojmom akejsi exkluzivity, vyvyšovania sa nad okolie a pod., teda ako prvku, ktorý sa bude skôr hodnotiť negatívne než pozitívne. Výslovnosť slova *laser* ako *laser* (podľa pravopisu) Kráľ hodnotí ako neutrálnu, výslovnosť *lejzer* ako výslovnosť patriacu do vyššieho štýlu. Aj tu ťažko hovoriť o takomto štylistickom rozlišovaní. Odborníci, a to aj v bežnom jazykovom prejave, používajú zvyčajne výslovnosť *lejzer* podľa stavu v angličtine, túto výslovnosť nepociťujú ako výslovnosť, ktorá by mala mať miesto iba v istých špeciálnych prípadoch (napr. v slávnostných alebo v umeleckých prejavoch atď.). Do nižšieho štýlu môžeme tak ako Á. Kráľ rátať prípady, ako je výslovnosť písaného *sč* so *šč*, napr. *sčítať* ako *ščítať* (v neutrálnom štýle podľa pravopisu so začiatočným šč).

Použitá fonetická transkripcia je najmä na prvý pohľad dosť komplikovaná, je však inak presná, takže proti nej nemožno mať námietky. Skôr možno mať námietky proti tomu, že sa tu v niektorých prípadoch zachytávajú celkom zbytočne isté zvukové nuansy, čo v príručkách tohto typu, akým je Príručný slovník slovenskej výslovnosti, nemuselo byť, napr. *vdova* ako *wdova*. Tu stačilo aj v prepise používať podobu *vdova*. Použitie hviezdičky na označenie výslovnosti

vyššieho štýlu nepokladám za veľmi šťastné so zreteľom na tradičné používanie tohto znaku na označovanie nesprávnych slov (pozri predovšetkým Pravidlá slovenského pravopisu a pravopisnú príručku od A. Zaunera). Vhodnejší by bol iný znak, napr. + *(päť — peť, + päť)*. Pretože však, ako sme uviedli, vydeľovanie vyššieho štýlu pokladáme za problematické, takýto znak za predpokladu, že sa vydeľuje iba neutrálny a nižší štýl spisovnej výslovnosti, je zbytočný.

O výslovnosti písaného *ä* možno ešte dodať, že Á. Kráľ v prípade slov typu *žriebä, žriebäcí, žriebätko* predpokladá výslovnosť písaného *ä* ako *a*. Treba uviesť, že v týchto prípadoch sa uplatňuje aj výslovnosť s *e*, napr. slovo *bábätko* sa bežne nevyslovuje ako *bábatko*, ako má Á. Kráľ, ale ako *bábetko* (čo si možno ľahko overiť najmä v poradniach pre matky).

Problematické je ďalej určenie výslovnosti samohláskových skupín v slovách cudzieho pôvodu. Podľa Á. Kráľa písané *ia, ie* sa vyslovujú ako slovenské dvojhlásky *ia, ie* (jednoslabične) v týchto slovách: *orient, orientácia, orientálec, orientálny, orientalista, orientalizmus, orientovať sa, zorientúvať sa, preorientúvať, piedestál, pierot, pieta, piezometer, piezoelektrický, proprieta, matriarchálny, matriarchát, pacient, pacientský, patriarcha, patriarchálny, patriarchát, Vietnam*. Podľa môjho pozorovania o dvojhláskach možno hovoriť v prípadoch *orient* (a príbuzných slovách), *piedestál, piezometer, piezoelektrický, matriarchálny, matriarchát, pacient, pacientský, patriarcha* (a príbuzných slovách). V ostatných prípadoch ide podľa mňa o dvojslabičné spojenie vokálov. Je napr. *pieta* s dvojslabičným *ie* (SSJ označuje výslovnosť písaného *ie* ako *ije*) a podľa toho aj podoba príd. mena *pietný*, nie *pietny*, ako to zavádza Á. Kráľ na základe svojho predpokladu, že sa tu *ie* vyslovuje ako dvojhláska *ie*. Pretože sa tu *ie* v niektorých slovách vyslovuje ako domáca dvojhláska *ie*, ktorá je dlhá, znamená to, že v slovách, kde nasledujúca slabika je dlhá, nastáva porušovanie rytmického zákona, napr. *orientácia, orientálec, orientálny, preorientúvať sa, zorientúvať sa, matriarchálny, matriarchát, patriarchálny, patriarchát, pacientský*. V pomenovaniach *Buriat* a *Viliam* Á. Kráľ predpokladá dvojslabičnú výslovnosť *ia*. Podľa našej mienky v slove *Buriat* ide o dvojhlásku, ako o tom hovorí H. Bartek v Správnej výslovnosti slovenskej (1944, s. 235) alebo Š. Peciar (SR, *13*, 1974/48, s. 78), rovnako dvojhláska *ia* sa podľa nášho pozorovania vyslovuje v mene *Viliam* (tá je výrazom zdomácnenia tohto slova).

Všimnime si ďalšie spojenia samohlások v cudzích slovách, ktoré sa píšu inak ako slovenské dvojhlásky *ia, ie, iu*. V slove *kuomintan* je podľa Á. Kráľa dvojhláska *ô*. Podľa našej mienky vo výraze *kuomintan*, resp. *Kuomintang* (ide o názov politickej strany, takže je na mieste písanie *K*, nie *k*, okrem toho na konci má byť *ng;* takto sa názov píše napr. v Príručnom slovníku naučnom) je dvojslabičná výslovnosť. Ide vcelku o málo známe slovo, takže nemohlo zdomácnieť tak, aby sa *uo* zmenilo na dvojhlásku *ô*, okrem toho dvojhláska sa u nás píše ako *ô*, nie *uo*, takže bežný používateľ jazyka nestotožňuje písané *uo* a *ô*. Písané *au* v slovách cudzieho pôvodu sa podľa autora slovníka vyslovuje jednoslabične s bilabiálnym *u̯* v týchto slovách a častiach slov: *audiálny, audiencia, audiometria, auditívny, auditórium, augit, augitit, augmentácia, augmentatívum, augsburský, august, Augustín, aukcia, aukcionár, aula, aureola, auspenit, auto, auto-* (slová s *auto-*), *ďaur, Eugen, Faust, faustiáda, faustovský, kaucia, Klaudia, knokaut, kolaudácia* a súvisiace slová, *kozmonaut* a súvisiace slová, *laureát, pauperizácia, pauperizovať, paušál, paušalizovať, pauza, pauzovať, pinzgauský, reuma, sauna, skaut, tauto-*. Toto určenie je správne. V niektorých

slovách Kráľ postuluje iba dvojslabičnú výslovnosť *au, eu,* napr. *Austrália, austroslavizmus, autarkia, autizmus, autor, autorita, autoritatívny, autorizácia, autorizovaný, autorizovať, autorka, autorský, autorstvo, auxín, eudaimonizmus, eufória, Euklidova veta, euklidovský, eunuch, eunušský, neeuklidovský, Eurázia, eurytmia, Eustach, feudál, feudalizmus, feudálny, heuréka, heuristika, hydraulika, leucín, leucit, leucitid(!), Mauretánia, Mauri, maurský, mauzóleum, neuma, neuralgia, neurasténia, nerín* a ďalšie slová až po *neuroneutrál, pleura, pleuristický, pleuritída, pneumatika* a ďalšie s *pneu-, propedeutika, propedeutický, pseudo-, pterosaurus.* V týchto slovách sa podľa nášho pozorovania výslovnosti vo väčšine prípadov vyslovuje *au, eu* jednoslabične, iba v slovách *neutrál* a príbuzných slovách je dvojslabičná výslovnosť písaného *eu.* Výslovnosť s jednoslabičným *au, eu* (Kráľ píše *aŭ, eŭ*) aj s dvojslabičným *au, eu* (Kráľ píše *a‿u, e‿u)* autor predpokladá v týchto prípadoch: *Augiáš, auripigment, autentický* (a príbuzných slovách), *autopsia, Európa* (a v súvisiacich slovách), *faul, leucický, leukocyt, leukémia, leukóma, leukoplast, leukotómia, zeugma.* S jednoslabičným *au* sa vyslovujú podľa Á. Kráľa aj slová *crawl, crawlovať* (ale dnes sa už píše *kraul, kraulovať*) a *joule.* Á. Kráľ v týchto prípadoch nadväzuje vlastne na určenie výslovnosti, ktoré je u H. Bartka, na rozdiel od H. Bartka však Á. Kráľ v mene *Eugen* nehovorí o dvojslabičnom, ale jednoslabičnom *eu.* Vo výraze *bauxit* žiada autor slovníka výslovnosť *bóksit.* Podľa môjho pozorovania slovo *bauxit* sa dnes vyslovuje s jednoslabičným *au.* Spojenie *ui* v slove *fluidum* sa podľa Á. Kráľa vyslovuje dvojslabične (tak aj Bartek), podľa nás je tu jednoslabičné *uj.* Pri slove *ionoforéza* Á. Kráľ žiada výslovnosť *i-onoforéza,* bežná je však výslovnosť so začiatočným *j.* Pri mene *Kain* hovorí o dvojslabičnom *ai,* podľa nášho pozorovania je tu jednoslabičné *aj.* V príd. mene *oidipovský* žiada vysloviť *oi* jednoslabične *(oj),* v mene *Oidipus* dvojslabične; podľa nás v obidvoch prípadoch je jednoslabičné *oj.* Súhlasím s určením, že slová *guinea, Guinea* sa vyslovujú so začiatočným *gv,* nie *gu̯,* ako to žiada L. Trup (Kultúra slova, *12,* 1978, s. 123—125). Rovnako je u Kráľa správne určenie výslovnosti *ua* v slovách *Juan (Don Juan)* a *donchuan* (dvojslabičné, nie jednoslabičné spojenie, ako to tiež uvádza L. Trup). V dvoch prípadoch sa písané *au* vyslovuje podľa Á. Kráľa ako jednoslabičné *av* alebo *au̯: Paula* ako *pavla* alebo *pa‿ula* a *Paulína* ako *pavlína* alebo *pa‿ulína.* Podľa môjho pozorovania v obidvoch prípadoch je výslovnosť s *au̯.* Tieto prípady nemožno stotožňovať s výslovnosťou prípadov *Pavla* (gen. sg. od *Pavol* alebo *Pavel*), *Pavlov, pavlovovský* atď., kde je *v.*

Výslovnosti spoluhlások *v, t, d, n, l* pred *e, i* a spoluhláske *s* v slovách *smena, Smena* a príbuzných slovách som venoval pozornosť v štúdii o ortoepických problémoch slovenského konsonatizmu (Slovenská reč, *44,* 1979, s. 93—100). Tu spomeniem už iba niektoré prípady, o ktorých som nehovoril. V slove *lev* Kráľ žiada vyslovovať *ľ,* ale v menách *Lev* a *Levoslav l,* čo je prekvapujúce. Autor uvádza podst. meno *iljušin* s *l,* podľa Pravidiel je *iľjušin* s *ľ* (z vlastného mena *Iľjušin*). Spracovanie výslovnosti slov s *le, li* odhaľuje, že aj v dávno zdomácnených slovách existuje výslovnosť *l* pred *e, i,* napr. *kaleráb, petržlen, zeler.* Názov *Linec* (z *Linz)* sa čiastočne prispôsobil štruktúre nášho jazyka použitím prípony *-ec,* začiatočné *li* sa vyslovuje s *l* naďalej. Keď sa pri slove *dekan* výslovne upozorňuje na nesprávnosť výslovnosti s *ď (ďekan),* malo byť takéto upozornenie aj pri slove *prodekan.*

Niektoré jednotlivé slová cudzieho pôvodu majú tiež podľa mňa trochu inú výslovnosť, akú uvádza Á. Kráľ. Uvediem ich v abecednom poradí, pričom na

prvom mieste je pravopisná podoba, za ňou výslovnostná určená Á. Kráľom, v zátvorke za nimi nami predpokladaná výslovnosť: *bestseller — beseler, bestseler (bestseler), departement — departmán, *dipártmen[t/d] (departmán;* výslovnosť *dipártmen* prichádza do úvahy iba pri výslovnosti anglických názvov, napr. *State Department,* t. j. v lexikálnych citátoch), *impromptu — impromptü (empromptü;* ako *imprimé — emprimé,* ktoré Á. Kráľ uvádza správne so začiatočným *em* vo výslovnosti), *kanoe — kanoe, *keňú (kanoe), kvaker — kveïker (kvaker), laser — laser, *leïzer (lejzer), loggia — loďža* so zdvojeným *dž* (*lodžia;* výslovne ju odmieta, je však zaužívaná), *maser — maser, *mázer* (*mejzer;* slovo je rovnakého pôvodu ako *laser*), *mistress — mistri[s/z] (misiz,* ako uvádza Slovník cudzích slov), *owenizmus — oünizmus* (mala by sa pripustiť aj výslovnosť *ovenizmus* podľa pravopisnej podoby), *parfum — parfüm, parfem* (používa sa aj podoba *parfém*), *pêle-mêle — pelmél* (skôr *pelmel* alebo *pélmél* ako citátové slovo), *revuálny — revüální (revuální), sèvreský — sevrskí (sévrskí,* pretože *è* predstavuje dlhú samohlásku, ktorá sa do slovenčiny preberá ako *é*), *softbal — softból* (*softbal* ako *futbal, hanábal;* pozri aj S. Ondrejovič, SR, *42,* 1977, s. 383), *steward — stevar [d/t], *stjuar [d/t]* (*stevard;* podoba *stjuard* vyznieva už dnes dosť vyumelkovane a trochu násilne), *šansón — šanzón (šansón), športsman — šporcmen (šporcman* ako *rekordman,* ktoré už Kráľ uvádza s *-man*). *Verne — vern (vern* aj *verne,* pričom *vern* v spojení *Jules Verne, verne* v spojení *Július Verne* ako zdomácnenom; pozri L. Dvonč, SR, *23,* 1958, s. 58–59), *Yankee, yankeeovský — jenki, jenkioüskí (jenkí, jenkíouskí; jenkí* v Slovníku cudzích slov).

Nedostačujúce je určenie výslovnosti predložky *ku* ako *ku, gu.* Malo sa uviesť presnejšie, kedy je výslovnosť *ku,* kedy *gu.*

V ojedinelých prípadoch nachádzame tlačové chyby, napr. fšumieť — *všumieť* (ide o pravopisnú podobu slova, nie výslovnostnú, preto má byť *všumieť*), dinastia — *dynastia,* histerický —*hysterický,* xryzantéma — *chryzantéma,* profilaktórium — *profylaktórium,* dezoxydácia — *dezoxidácia* (ako *oxidácia*). Upozorňujeme na tlačové chyby iba preto, aby nevznikla predstava, že sa azda zmenil spôsob písania niektorých slov s *i* a *y,* napr. že sa píše *dinastia* namiesto *dynastia, histerický* namiesto *hysterický, profilaktórium* namiesto *profylaktórium, dezoxydácia* namiesto *dezoxidácia.*

Kráľov Príručný slovník slovenskej výslovnosti predstavuje výrazný individuálny pohľad na problémy slovenskej ortoepie, čo nie je veľmi výhodné z hľadiska určenia tohto slovníka pre široký okruh jeho praktických používateľov. Na druhej strane predstavuje prínos pre ďalšie úvahy o základných otázkach slovenskej ortoepie práve tým, že autor zozbieral a usporiadal pomerne rozsiahly materiál a istým spôsobom ho interpretoval. Predstavy o otázkach slovenskej spisovnej výslovnosti dostávajú teraz konkrétnejšiu podobu. Je potrebné zamýšľať sa nielen nad všeobecnejšími otázkami, ale priamo aj nad výslovnosťou jednotlivých slov. Z tohto hľadiska vidím cenu Kráľovej príručky v začlenení do kontextu slovenskej jazykovednej literatúry.

L. Dvonč

ONDRUS, P.: Kapitoly zo slovenskej morfológie. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 190 s.

Tieto poznámky o najnovšej práci P. Ondrusa môžeme začať konštatovaním, že výskum slovenskej morfológie sa ani po vyjdení akademickej Morfológie slovenského jazyka (1966) nezastavil, že sa vo viacerých smeroch ďalej rozvíja. Jedni autori dopĺňajú, spresňujú a prípadne aj korigujú viaceré všeobecné alebo naopak čiastkové závery z Morfológie slovenského jazyka (platí to najmä o prácach J. Oravca, L. Dvonča, J. Jacku), iní sa zasa usilujú o celkovo nový prístup k jednotlivým otázkam slovenskej morfológie (tu možno spomenúť zasa napr. práce P. Ondrusa, E. Horáka, J. Horeckého a i.). Medzi práce tohto druhého typu patria aj *Kapitoly zo slovenskej morfológie.*

Autor vo svojich kapitolách cieľavedome nadväzuje na všetko, čo sa doteraz o slovenskej morfológii napísalo (svedčí o tom napr. aj bohatstvo odkazov v knihe — 474 poznámok). Pri širokej rozpracovanosti problémov slovenskej morfológie mohol sa sústrediť iba na niektoré závažné otázky, ku ktorým zaujíma nové stanoviská. Ide pritom o dôležité problémy, ako sú: systém slovných druhov, charakteristika a rozdelenie číslovíek, vymedzenie a triedenie zámen, charakteristika a systematický opis prísloviek a i.

Z uvedeného výpočtu samého vyplýva, že ide o prácu, ktorú treba sledovať z hľadiska jej prínosu pre teóriu slovenskej morfológie. Kapitoly zo slovenskej morfológie sú však zároveň prácou, pri ktorej je dôležité aj jej metodické a didaktické určenie. Okrem toho autor sleduje aj morfologickú normu, čiže všíma si aj otázky jazykovej kultúry. V ďalších poznámkach o tejto knihe sa sústredíme predovšetkým na teoretický prístup k vybraným kapitolám zo slovenskej morfológie.

Ústredným bodom celej sledovanej práce je riešenie problematiky slovných druhov. Autor jej venuje dve osobitné kapitoly (*Z problematiky slovných druhov* — s. 9—19; *Neplnovýznamové slová a slovné druhy* — s. 95—99), ako aj mnohé poznámky v kapitolách o číslovkách, príslovkách a zámenách.

Na základe rozlišovania všeobecných gramatických významov predmetnosti, kvalitatívnosti, kvantitatívnosti, procesuálnosti a okolnosti na jednej strane a všeobecného gramatického významu poukazovania na druhej strane hovorí autor v prvom prípade o základných slovných druhoch, v druhom zasa o pomocných slovných druhoch. Nadväzujúc na niektoré myšlienky E. Paulinyho a J. Ružičku o základných druhoch slov, ako aj na Vinogradovovo rozlišovanie dvoch skupín slovných druhov (jeho pojmy *časti reči* a *časticy reči*), pokladá uvedené všeobecné gramatické významy prvej skupiny za východisko pre vydeľovanie substantív, adjektív, číslovíek, slovies a prísloviek ako piatich základných slovných druhov. Školské určenie práce nedovolilo rozviesť túto problematiku hlbšie, aby sa naznačili napr. aj vzájomné väzby alebo vzťahy medzi uvedenými piatimi druhmi všeobecných gramatických významov. Takto ostáva trochu nedopovedané, prečo napr. pri slovách, ktoré sa tradične vyčleňujú ako radové číslovky, je primárnou vlastnosťou (všeobecným gramatickým významom) kvalitatívnosť, a nie kvantitatívnosť (autor ich pokladá za adjektíva). V prospech kvantitatívnosti tu nepriamo hovoria aj niektoré vlastné autorove konštatovania, napr. to, že „na rozdiel od všetkých ostatných slov číslovky sa

môžu vyznačiť dvojako: číslicami alebo slovami" (s. 122), alebo aj fakt, že v záverečnej časti autor sám radšej hovorí o „tzv. radových číslovkách".

V súvisloti s pojmom všeobecný gramatický význam treba ešte zaznamenať, že autor ho zásadne a dôsledne odlišuje od pojmu gramatický význam. Obidva javy sú podľa neho veličinami z rozličných rovín.

Na základe všeobecného gramatického významu poukazovania vydeľuje autor pomocné slovné druhy (v tom prekonáva svoj starší názor — porov. v práci poznámku č. 54), medzi ktoré zaraďuje zámená, spojky, predložky, častice a modálne slová. Citoslovcia sa nezaraďujú ani do jednej skupiny slovných druhov, stoja mimo obidvoch kategórií (s. 8).

V porovnaní s predchádzajúcimi výkladmi o slovných druhoch tejto skupiny je tu nové najmä zaradenie zámen. Pravda, sám autor konštatuje, že zámená sú z hľadiska svojho všeobecného gramatického významu nejednotné, pretože niektoré z nich majú naozaj význam poukazovania (autor tu hovorí o tzv. typických zámenách), kým iné patria medzi plnovýznamové slovné druhy. Zámená sa potom hodnotia ako prechod medzi obidvoma skupinami slovných druhov. Autor k tomu ešte dodáva: „Touto črtou prechodnosti sa zámená blížia k pomocným neplnovýznamovým slovám, zaradeným do systému základných slovných druhov: ide o pomocné slovesá (modálne, fázové a sponové), ako i modálne predikatívy" (17). Po týchto konštatovaniach sa vynára ešte otázka, či je charakter všeobecného významu poukazovania pri zámenách analogický so všeobecným gramatickým významom poukazovania pri ostatných uvedených pomocných slovných druhoch.

Treba osobitne vyzdvihnúť, že autor vidí rozdelenie slov dialekticky, nie mechanicky. Na mnohých miestach v práci upozorňuje na presahy medzi jednotlivými slovnými druhmi aj medzi obidvoma uvedenými skupinami slovných druhov. Presahy pokladá za objektívnu skutočnosť, za jav z oblasti ontológie. To však neznamená, že by sa vzdával možnosti ich dôsledného diferencovania a jazykovedného opisu.

Pri výklade čísloviek v sledovanej knihe treba upozorniť predovšetkým na to, že kým na jednej strane sa tu číslovky najzreteľnejšie zaraďujú medzi základné slovné druhy na základe svojho osobitného všeobecného gramatického významu (predchádzajúce prístupy to nerobili), na druhej strane sa ich chápanie zreteľne špecifikuje. Spomedzi čísloviek sa vylučujú viaceré druhy slov, ktoré sa tradične do tohto slovného druhu zaraďovali. Ide tu predovšetkým o vyčlenenie istých typov slov s kvantitatívnym významom medzi adjektíva, resp. príslovky alebo zámená. Autor sám vydeľuje ako osobitné typy čísloviek iba základné, kolektívne a zlomkové číslovky.

Problematike čísloviek venuje autor aj poslednú kapitolu práce s názvom *Otázky morfológie v praxi* (s. 99 n.). Kým v teoretickej kapitole o číslovkách išlo najmä o ich vymedzenie a rozdelenie, v tejto kapitole sa až do jednotlivostí rozoberá uplatňovanie čísloviek a mnohých matematických znakov, ktoré sa pri číslovkách bežne vyskytujú. Táto časť práce má teda prvoradý význam v tom, že jednak sumarizuje doterajšie náhľady na používanie čísloviek, jednak skúma otázky vývinu normy pri jednotlivých výrazoch a jednak prichádza s početnými návrhmi na zachytenie normy vo viacerých takých prípadoch, pri ktorých sa v doterajšom úze, prípadne aj v jeho opise prejavilo isté kolísanie alebo pri ktorých sa doteraz norma explicitne nezachytila. Treba vyzdvihnúť, že autor v týchto súvislostiach náležite prihliada aj na štylistickú diferenciáciu

pri hodnotení jednotlivých prípadov (napr. zreteľne diferencuje uplatňovanie niektorých číslovíek a s nimi spätých výrazov v hovorovom štýle, ďalej v odbornej oblasti – napr. pri slovnom vyjadrovaní matematických úkonov a v administratívnom štýle). Viaceré prípady sa tu riešia v slovenskej jazykovednej literatúre po prvý raz.

V kapitole o príslovkách autor najskôr zdôrazňuje fakt, že príslovky ako jediné z neohybných slov patria medzi plnovýznamové slová a na základe svojho všeobecného gramatického významu okolnosti tvoria základný slovný druh. V ich systematickom opise (pri výklade jednotlivých typov) venuje autor zvýšenú pozornosť najmä takým slovám, ktoré sa pri odlišných prístupoch zaraďovali do iných slovných druhov, ako aj slovám, ktoré zasa naopak podľa zvoleného prístupu medzi príslovky neráta, ale ktoré sa medzi ne zaraďovali podľa predchádzajúcich prístupov. Ide najmä o viaceré slová, ktoré autor zaraďuje medzi zámená. Osobitnú pozornosť venuje aj tzv. obsahovým, resp. vetným príslovkám a ich vnútornému členeniu. Sleduje pri nich okrem iného aj otázku, prečo ich nemožno vyčleniť ako osobitný slovný druh. O niektorých z nich však konštatuje (platí to najmä o slovách *treba* a *načim*), že „majú vlastnosti prechodné medzi základnými a pomocnými slovnými druhmi" (s. 63).

Z kapitoly o zámenách treba okrem spomínaného zaradenia medzi pomocné slovné druhy uviesť ešte aspoň niekoľko konštatovaní. Predovšetkým je to fakt, že popri spomenutom rozdelení zámen na typické a netypické (teda plnovýznamové) autor uvádza ako prvoradé rozdelenie zámen na opytovacie a neopytovacie. V systematickom výklade potom postupuje podľa typu ich poukazovania a vyčleňuje substantívne, adjektívne, číslovkové, slovesné a príslovkové zámená. Autor tu zároveň až do jednotlivostí dopracúva odlišovanie zámen od iných slovných druhov.

V súvislosti so školským poslaním práce chceme ešte vyzdvihnúť fakt, že každá kapitola sa končí osobitne vyčlenenými závermi, v ktorých sa sumarizujú a podľa možnosti čo najzreteľnejšie formulujú základné myšlienky z príslušnej kapitoly.

Kapitoly zo slovenskej morfológie nie sú systematickou učebnicou slovenskej morfológie, upriamujú sa však na viaceré podstatné otázky a miesta celej morfologickej teórie. Tým samým, ako aj svojou „tichou" polemikou s príslušnými miestami Morfológie slovenského jazyka dávajú popudy pre ďalšie spracúvanie celej slovenskej morfológie, stávajú sa podnetom pre hlbší pohľad na jednotlivé problémy aj na celú morfologickú rovinu spisovnej slovenčiny. Tento fakt spolu s mnohými autorovými návrhmi na normovanie istých konkrétnych otázok robí túto prácu P. Ondrusa aktuálnou a z hľadiska morfologickej teórie aj jazykovej praxe užitočnou.

J. Mlacek

KRAJČOVIČ, R.: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 207 s.

Zo série vysokoškolských učebníc a cvičebníc pripravovaných podľa nových osnov dostáva sa do rúk našej študujúcej mládeže medzi prvými *Textová príručka k dejinám slovenského jazyka,* ktorú pripravil doc. dr. Rudolf K r a j č o-

v i č, CSc., z Filozofickej fakulty UK v Bratislave, známy aj ako autor iných vysokoškolských učebníc (*Náčrt dejín slovenského jazyka*, 1. vyd. 1964, 2. vyd. 1971; *Technika jazykovej interpretácie so zameraním na vývin slovenského jazyka* 1966; *Slovenčina a slovanské jazyky I*, 1974). Nedávno vydaná *Textová príručka k dejinám slovenského jazyka* nadväzuje na doterajšie vedecké a pedagogické skúsenosti autora i na jeho vedecko-popularizačnú činnosť (porov. aj jeho publikáciu *Svedectvo dejín o slovenčine*, Martin, 1977, resp. *Pri prameňoch slovenčiny*, Martin 1978). Najvýraznejšia je spätosť tejto príručky s cvičebnicou *Technika jazykovej interpretácie;* ide tu vlastne o prepracované a doplnené vydanie tejto publikácie.

Textová príručka R. Krajčoviča sa bude využívať na seminárnych cvičeniach z dejín slovenského jazyka (zo slovenskej historickej gramatiky a dialektológie). V cvičebnici je dominantný chronologický aspekt.

Krajčovičova antológia textov je dokumentáciou dejín slovenského jazyka od najstarších doložených pamiatok (z 9. storočia) po Bernolákovu kodifikáciu spisovnej slovenčiny a metodologickým návodom na využitie týchto textov na jazykovú interpretáciu základných vývinových procesov v slovenčine v hláskoslovnej, gramatickej a lexikálnej oblasti slovenčiny.

V členení textovej čítanky sa na doložených jazykových pamiatkach odzrkadľujú vývinové fázy slovenského jazyka. Najstaršie vývinové obdobie je dokumentované slovenskými osobnými menami z veľkomoravského obdobia a slovakizmami v latinských pamiatkach z 11.—14. storočia. Ďalšiu vývinovú etapu predstavujú slovakizmy v najstarších textoch na Slovensku. Jadro textovej antológie tvoria súvislé slovenské texty z 15. a 16. storočia, dosviedčajúce vývin kultúrneho jazyka slovenskej národnosti v jednotlivých oblastiach na Slovensku.

Vzhľadom na dôležitosť svedectva súčasných slovenských nárečí o vývine dejín slovenského jazyka (v nárečiach sa často zachovávajú rezíduá staršieho vývinového stavu) časť antológie tvoria aj ukážky zápisov súvislých nárečových prehovorov zo základných slovenských nárečových oblastí. I tento materiál môže slúžiť na interpretáciu základných vývinových procesov v dejinách slovenského jazyka.

Vývinovú líniu slovenčiny formujúcej sa v blízkosti geneticky príbuznej češtiny, ktorá v istom období aj suplovala kultúrny jazyk na Slovensku, dokumentuje výber staročeských pamiatok, urobený s osobitným zreteľom na zachované najstaršie texty zo Slovenska.

Na margo uverejneného výberu textov možno mať aj niektoré menšie pripomienky. V uverejnených historických pamiatkach by bolo azda vhodnejšie pridržiavať sa jednotného kritéria pri prepise textov. Autor zväčša rešpektuje prepis, ktorý uplatnil v doteraz vydaných pamiatkach, avšak tieto prepisy vzhľadom na cieľ, ktorý sledujú, i vzhľadom na neustálenosť edičnej techniky sú nejednotné.

Autor začlenil do učebnice dôležitý pramenný materiál — nárečové texty, pretože dokumentujú v podstate zmeny vo vývine slovenského jazyka zavŕšené do konca 15. storočia. Nazdávame sa, že pri zápisoch nárečových textov bolo potrebné uviesť aspoň rok zaznačenia nárečového textu. Spisovný jazyk totiž čím ďalej tým viac vplýva na vývin slovenských nárečí a nezaregistrovaním tohto faktu sa do istej miery skresľuje časová dimenzia. Veď medzi jednotlivými zápismi môže byť tridsať- až štyridsaťročný odstup.

Cenným doplnkom vydanej práce je premyslený a metodologický rozbor interpretácie, zhrnutý v kapitole *Zásady rozboru historických a nárečových textov*. Sú tam naznačené princípy interpretácie historických textov a nárečových zápisov. Staré texty bývajú niekedy ťažko čitateľné. Ich analýza vyžaduje preto dôkladnú teoretickú študijnú prípravu a systémový prístup k interpretovaným javom. V tejto časti je uvedená aj základná študijná literatúra. Na lepšiu orientáciu v historickom materiáli zaradil autor do príručky stať o vývine pravopisu do bernolákovského spisovného obdobia. Inštruktívny charakter má časť, v ktorej autor podáva návod na čítanie a prepis starých písomností. Na konkrétnych príkladoch sa názorne ilustrujú rozličné druhy prepisov textov. Osobitná pozornosť sa venuje aj najčastejším spôsobom interpretácií (výberovej a komplexnej).

Prehľadné tabuľky o najdôležitejších zmenách vo vývine slovenského jazyka pomôžu upevniť základné vedomosti o hláskoslovných zmenách v morfologickej štruktúre, v syntaxi a v lexike.

Vzhľadom na to, že v istých spoločensko-historických podmienkach plnila čeština na Slovensku funkciu kultúrneho jazyka slovenskej národnosti a mala veľký vplyv na formovanie domáceho kultúrneho jazyka slovenského etnika, v závere antológie začlenil autor kapitolu o najdôležitejších vývinových zmenách v češtine.

Vysokoškolská textová príručka na starostlivo vybraných historických a nárečových textoch poukazuje na vývinové zmeny v slovenčine, podáva obraz vývinovej kontinuity slovenčiny od 9. storočia až po Bernolákovu kodifikáciu národného jazyka. Dáva vysokoškolským poslucháčom možnosť prakticky si overiť podobu slovenského jazyka v jednotlivých vývinových etapách. Príručka je cenná aj z metodologického hľadiska pre prehľadné a systematické zhrnutie základných vývinových procesov z mladšieho obdobia praslovančiny a z vývinu slovenského a českého jazyka. Vhodným doplnkom je aj obrazová príloha uverejnených jazykových pamiatok.

Hoci ide o textovú príručku určenú najmä pre vysokoškolákov, iste po nej siahne aj širší okruh jazykovedcov, učiteľov slovenčiny a kultúrnych pracovníkov.

E. Krošláková

ONDRČKOVÁ, E. – HANNIG, D.: Nemecko-slovenský frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 331 s.

V lexikografickej práci sa vo svete venuje čoraz viac pozornosti spracovaniu jednojazyčných a dvojjazyčných frazeologických slovníkov (porov. o tom Slovo a slovesnost *39*, 1978, s. 41–54). U nás treba pozitívne hodnotiť výkladovo-dokladový (a čiastočne i synonymický) Malý frazeologický slovník E. Smieškovej (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1. vyd. 1974, 2. vyd. 1978; ďalej MFS), ako aj spracovanie frazeológie v Slovníku slovenského jazyka. Na vydávanie príručných slovníkov malého typu nadväzuje aj koncom minulého roka vydaný *Nemecko-slovenský frazeologický slovník* (ďalej NSFS), ktorý je prvou lastovičkou v sérii dvojjazyčných frazeologických slovníkov pripravovaných v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve. A práve toto priekopnícke

postavenie tohto slovníka v dvojjazyčnej frazeologickej lexikografii u nás prináša aj isté problémy.

Úvodom však treba vyzdvihnúť prínos tohto slovníka. Je to nesporne užitočná slovníková príručka nielen pre žiakov a študentov, ale aj pre čitateľov a prekladateľov nemeckej literatúry. Spracúva sa v nej približne 3000 frazeologických jednotiek (ďalej FJ), no nie vždy sa v nej nájde hľadaný frazeologický zvrat. Kladne treba oceniť aj zámer autorov zaradiť do slovníka i vrstvu hovorovej frazeológie. Urobiť vhodný výber FJ do malého slovníka je náročné. Môže sa napr. pozabudnúť na bežné frázy, ich miesto potom často zaberú okrajové FJ. I nad výberom FJ do tohto slovníka bude treba ešte pouvažovať.

K základnej podobe uvádzaných FJ možno mať však isté pripomienky. Heslová FJ má byť zovšeobecnením kontextových použití FJ. Napr. na s. 47 pod č. 49 v hesle DORF je FJ *das ganze Dorf war auf den Beinen — celá dedina bola na nohách „všetci sa zúčastnili (niečoho)"*. V uvedenej FJ, zaradenej podľa autorských kritérií v hesle *Dorf*, nie je však slovo *dedina* pevné. Táto FJ sa dá použiť v kontextoch *celé mesto (celá trieda, celá škola, celá továreň, všetci) bolo (bola, boli, je, sú; bude, budú; mala, mali by byť . . .) na nohách.* Teda podobne ako v slovenčine by bolo možné zovšeobecniť FJ aj v nemeckom hesle.

Na druhej strane v NSFS sa ako heslo často uvádza iba minimálna FJ. Nazdávame sa, že ak je takáto FJ viazaná na istý kontext, bolo by ju potrebné uviesť v širšom znení aj v hesle. Napr. na s. 47, č. 50 *böhmische od. spanische Dörfer — španielska dedina — „niečo neznáme, nezrozumiteľné"*; toto heslo by bolo vhodnejšie uviesť kompletnejšie „das sind für jemand böhmische od. spanische Dörfer". Nazdávame sa totiž, že ani v nemčine nie sú možné spojenia tejto FJ napr. v kontexte *uvidel som španielsku dedinu; *rozriešil som španielsku dedinu a pod. Pripomienka o potrebnosti uviesť v heslovej FJ širší viazaný kontext sa vzťahuje aj na niektoré iné FJ (napr. na s. 38, č. 142).

V SNFS je takáto stavba hesla: heslové slovo (jednotlivé heslové slová sú v abecednom poradí), nemecká FJ, jej slovenské frazeologické ekvivalenty, vysvetlenie významu FJ (tu však nejde o „vysvetlenie slovenského frazeologického zvratu", ako sa v úvode na s. 8 píše, ale skôr o vysvetlenie nemeckej FJ — tá je totiž Slovákovi ťažšie zrozumiteľná) a napokon nemecká exemplifikácia. Rozhraničenie slovenského frazeologického ekvivalentu a výkladu významu FJ je niekedy nie dosť výrazné (porov. napr. s. 45, heslo 35). Bolo by užitočné bližšie určiť funkcie výkladu, ekvivalentu a dokladu v malých slovníkoch.

Závažný okruh problémov pri konfrontačnom (dvojjazyčnom) lexikografickom spracovaní frazeológie tvorí hľadanie primeraného ekvivalentu. Tu sú ťažkosti tak pri významovej, ako aj pri štylistickej ekvivalentnosti dvojjazyčných FJ.

Nájsť pre inojazyčnú FJ vhodný, výstižný prekladový ekvivalent nie je vždy jednoduché. FJ č. 148 (na s. 38): *viel auf dem Buckel haben — mať toho veľa na krku „mať veľa povinností, starostí"* sa prekladá iba jednou slovenskou FJ (ktorá v SSJ ani v MFS nie je), ale nevyužíva sa tu základná FJ „mať veľa na hlave" (SSJ II, 1960, s. 105). Hoci v heslách *mať, plece* a *krk* nie sú v SSJ a v MFS varianty uvedenej základnej FJ *mať veľa na hlave*, nazdávame sa, že citovaná nemecká FJ by sa mohla preložiť komplexnou FJ „mať niečoho veľa na hlave (na krku, na pleciach)". Pri reedícii odporúčame autorom pouvažovať o možnosti úplnejšieho využitia slovenských ekvivalentných FJ. Na druhej strane je však žiadúca aj revízia slovenských FJ (sú totiž medzi nimi aj niektoré

neslovenské FJ ako napr. „straší mu vo veži" — s. 42, č. 1 a iné). Podobne ako vo FJ treba aj inde odstrániť neslovenské výrazy (ako napr. *vysporiadať sa* s. 6, s. 12, *krčiť plecami al. ramenami* — spr. pokrčiť plecia, plecami, s. 13).

Aj v iných jednotlivostiach odporúčame zrevidovať spracovanie hesiel. Napríklad heslo 35 (na s. 45): *mit j-m deutsch reden od. sprechen — hovoriť s niekým otvorenou rečou, jasne (a bez obalu) — „priamo niekomu niečo povedať"*. Slovák nehovorí s niekým „otvorenou rečou", ale otvorene, bez okolkov, z mosta do prosta, rovno (prosto) do očí. Ekvivalentom nem. slovies *reden, sprechen* sú slovenské slovesá *hovoriť s niekým, rozprávať sa s niekým,* nie „povedať niekomu niečo".

Pri prekladaní nemeckej FJ pokladáme za vhodné uviesť na prvom mieste tú slovenskú FJ, ktorá svojím obrazným vyjadrením stojí najbližšie k FJ uvedenej v hesle. Teda napr. na s. 44/26: pri FJ *sich an der Decke strecken — žiť ako kapsa stačí, vystierať sa, dokiaľ pokrovec al. perina stačí* by sme radili zameniť poradie ekvivalentných FJ, pričom variant „s pokrovcom" by sme vynechali, lebo je iba priamym prekladom nemeckej FJ (v slovenčine poznáme iba variant s „perinou"). Podobne by sa malo postupovať aj v iných heslách (napr. na s. 39, č. 156). Problém nájsť vhodnú slovenskú ekvivalentnú FJ a nedať sa ovplyvniť obraznosťou prekladanej FJ je v dvojjazyčnej lexikografii veľmi pálčivý. Daktoré slovenské FJ sú doslovným prekladom nemeckej FJ; ich skutočná existencia v slovenčine je sporná (napr. *es ist noch nicht aller Tage Abend — ešte všetkým dňom večer neprišiel,* s. 12, č. 11; *jemanden in den April schicken — poslať niekoho s aprílom,* s. 17, č. 58; podobne aj ďalšie).

V súvislosti so štylistickým hodnotením FJ sa autori obmedzili iba na vyznačenie slangových FJ (hoci škála štylistických príznakov FJ je bohatšia). Zároveň si autori vytýčili za cieľ „zachovať v preklade štylistické odtiene" (s. 8). Pravda, tento dobrý zámer mohli realizovať iba pri preklade neslangovej nemeckej FJ neslangovými slovenskými FJ. Často za nemeckú slangovú FJ uvádzajú v slovenčine iba neslangovú (expresívne menej príznakovú) FJ (napr. s. 243, č. 2/2: *das frisst kein Schwein S z toho nik nebude múdry, tomu ani pánboh nerozumie „to nikto nemôže pochopiť"*; dalo by sa pridať aj vulgárnejšie *to mu nik nezožerie, nezhltne;* alebo s. 243, č. 209: *alter Schwede od. altes Haus, altèr Freund und Kupferstecher S starý al. starký, bratu „oslovenie dobrého priateľa").* V takých prípadoch by bolo potrebné označiť odlišnú štylistickú hodnotu slovenskej FJ, prípadne uvažovať o primeranejšom ekvivalente (*kmotor, kuma* a i.).

Napokon žiada sa uviesť ešte poznámka k vysvetleniu významu FJ. Význam FJ by sa nemal vysvetľovať inou FJ, ale voľným a neobrazným spojením slov (napr. na s. 16, č. 52 nebolo potrebné dať aj vysvetlenie „mať zlú povesť", ale stačilo iba „byť neobľúbený"). Vo vysvetľovaní FJ č. 56 na s. 16 „es konnte kein Apfel zur Erde fallen" „nebolo ani jedného voľného miesta" sa dali autori zviesť kontextom v exemplifikácii. Základný význam tejto FJ je nie iba „bolo celkom plno", ale „bolo to veľmi preplnené, nabité". Pri spracovaní významov FJ chýba podrobnejšie členenie FJ (daktoré FJ majú aj viac ako jeden význam).

Exemplifikácia FJ v kontexte dopĺňa významovú a štylistickú interpretáciu FJ. Hoci je jednoduchá a výstižná, predsa by bolo vhodnejšie, keby to boli citáty z nemeckej krásnej a odbornej literatúry (podobne ako sú citáty zo slovenskej literatúry v MFS), nie voľne zostavené hovorové (neliterárne) texty. Z hľadiska typu slovníka je však problematické, či do malého slovníka exemplifikácia patrí. Zvyčajne sa dáva iba do veľkých dokladových slovníkov.

Vzhľadom na malý typ slovníka sa autori usilovali o úsporné spracovanie hesiel. Slovník sa vyznačuje prehľadným (i keď mechanickým a nie sémantickým) zaradením FJ podľa istého pomerne jednoduchého systému. Preto sa v slovníku neuvádzajú (a nie je to ani potrebné) odkazy pri ďalších členoch FJ na príslušné heslo, kde sa FJ spracúva. V slovníku sa uplatňuje jednoduchá a stručná sieť odkazov podľa písmen a číslovaných hesiel, ktorá sa používa pri odkazovaní na rovnoznačné jednotky. Napr. na s. 13 v hesle ACHSEL v č. 27 je FJ s odkazom „auf beiden Achseln tragen → S/179". Pri písmene S v hesle č. 179 je toto: *auf beiden od. auf zwei Schultern (Wässer) tragen — dvom pánom slúžiť, byť sedlom pre každého koňa „byť dobrý na obidve strany, snažiť sa všetkým zapáčiť"*. V tomto hesle sa neuvádza vyššie uvedená rovnoznačná FJ zo s. 13 (A/27), pri ktorej bol odkaz na FJ/179. Takýto postup je vo väčšine spracúvaných rovnoznačných hesiel. Nazdávame sa, že by sa odkazovaná FJ (A/27) mala zaznačiť aj v hesle, na ktoré sa odkazuje, t. j. v hesle S/179, v ktorom sú spracované jej rovnoznačné FJ. Od jej zaznačenia v hesle S/179 autori upustili pravdepodobne preto, lebo FJ A/27 nemala heslové slovo *Schulter*, ktoré mali FJ v hesle S/179. Takýmto spracovaním sa však do istej miery v slovníku stráca iba odkazom zaznamenaná FJ. Za vhodnejšie pokladáme odkazy na takýto typ rovnoznačných či blízkoznačných FJ uvádzať tak ako v MFS, napr. *Nikomu nelietajú (nepadajú) pečené holuby do úst...* (porov. i *nič nepadne zadarmo, samo do lona, z neba)* (MFS s. 182) a recipročne: *nič nepadne, nespadne (zadarmo, samo) do lona (z neba)...* (porov. i *Nikomu nelietajú pečené holuby do úst)* (MFS s. 127).

V niektorých prípadoch sa však v NSFS v rade rovnoznačných FJ zaznačuje aj FJ, ktorá neobsahuje heslové slovo. Napr. *altes Haus* S → S/209; tam v hesle *Schwede* je FJ *alter Schwede od. altes Haus, alter Freund und Kupferstecher S — starý al. starký, bratu „oslovenie dobrého priateľa"*. Je to teda istá nedôslednosť v spracovaní, o jej odstránení bude treba v reedícii slovníka pouvažovať.

Hoci je edícia tohto dvojjazyčného frazeologického slovníka vítaným obohatením našej lexikografickej literatúry, o čom svedčí aj záujem prejavený o ňu na knižnom trhu, predsa ju bude treba pri prípadnej reedícii starostlivo zrevidovať.

K. Habovštiaková

Maďarský etymologický slovník geografických názvov

Krátko po vydaní historicko-etymologického slovníka maďarčiny (A magyar nyelv történeti-etymológiai szótára. K. 1—3. Budapest, Akadémiai Kiadó 1967—1976) vyšiel aj maďarský etymologický slovník geografických názvov (KISS, L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, Akadémiai Kiadó 1978. 726 s.) Autor, jeden zo spoluautorov a redaktorov historicko-etymologického slovníka maďarčiny, spracoval v ňom 6850 hesiel, z toho takmer polovica je z územia Maďarska. Z územia Slovenska je v slovníku spracovaných viac ako 180 hesiel (z územia Českej socialistickej republiky do 40 hesiel).

V každom hesle sú vyložené názvy jedného geografického objektu (mesta, rieky, vrchu, pohoria a pod.). Heslovým slovom je maďarský názov objektu. To

značí, že aj pri názvoch geografických objektov nachádzajúcich sa mimo územia Maďarska sa uvádza v záhlaví hesla maďarské exonymum, v Maďarsku používaný názov alebo podoba názvu. Geografické názvy objektov z územia Slovenskej socialistickej republiky sa spracúvajú v heslách *Alsókubin* (Dolný Kubín), *Aranyosmarót* (Zlaté Moravce), *Árva* (Orava), *Árvai-Magura* (Oravská Magura), *Babia Góra*[!] (Babia hora), *Bars vármegye* (Tekov, Tekovská stolica), *Bártfa* (Bardejov), *Bazin* (Pezinok), *Bélai-havasok* (Belianske Tatry), *Beszterce-bánya* (Banská Bystrica), *Branyiszkó* (Branisko), *Breznóbánya* (Brezno), *Csalló-köz* (Žitný ostrov), *Csejte* (Čachtice), *Csorba-tó* (Štrbské pleso), *Gyetva* (Detva), *Pozsony* (Bratislava) a i.

Pojem exonyma je chápaný takto vari až príliš historicky. Vo viacerých prípadoch možno pochybovať o tom, či maďarský názov geografického objektu zo Slovenska je v maďarčine naozaj vžitý. Tak napr. názov *Nyitrabánya* (Handlová) sa objavil v maďarskom lexikone obcí v roku 1913 a ako umelý úradný názov pre Handlovú sa používal do roku 1918.

Podobne sú v slovníku spracované aj názvy geografických objektov z územia Českej socialistickej republiky, z územia Poľska a ďalších krajín, napr. *Austerlitz* (Slavkov u Brna), *Cseh-erdő* (Český les), *Karlsbad* (Karlovy Vary), *Moldva* (Vltava), *Óriás-hegység* (Krkonoše), *Prága* (Praha); *Auschwitz* (Oświecim), *Krakkó* (Kraków), *Pieninek* (Pieniny), *Pomerania* (Pomorze), *Varsó* (Warszawa); *Bécs* (Wien, Viedeň), *Drezda* (Dresden, Drážďany), *Lipsce* (Leipzig, Lipsko) a pod., ale tu je už viac názvov pôvodných, pre ktoré neexistuje maďarské exonymum, napr. *Brno, České Budějovice, Gottwaldov, Cheb, Jihlava, Ohře, Plzeň, Šumava; Bydgoszcz, Chorzów, Częstochowa, Wrocław, Zakopane* a pod. Rovnako sa mali spracovať aspoň názvy tých objektov z územia Slovenska, ktoré vznikli alebo svoj význam získali po r. 1918, napr. *Partizánske, Svit, Zemplínska šírava, Sĺňava* a pod.

Žiadalo by sa, aby pri uvedenom spôsobe spracovania boli súčasné úradné názvy nemaďarských geografických objektov uvedené dôsledne aj v odkazoch. Ale takéto odkazy často chýbajú, napr. *Hron* ku *Garam, Košice* ku *Kassa, Krupina* ku *Korpona, Nové Zámky* k *Érsekújvár, Orava* k *Árva, Pezinok* k *Bazin, Prešov* k *Eperjes, Prievidza* k *Privigye, Štrbské Pleso* k *Csorba-tó, Zlaté Moravce* k *Aranyosmarót, Zvolen* k *Zólyom* atď., hoci sú tu aj odkazy typu *Zselinan* k *Zsolna* (Žilina: 1208 terra de Selinan), *Previgyán* ku *Privigye* (Prievidza: 1113 Preuigan) alebo *Zólyommócsa* k *Mucsi* (*Zólyommócsa* = Môlča v okr. Banská Bystrica, Musci je obec v Tolnianskej župe v Maďarsku). Úradným názvom typu *Bratislava, Košice, Warszawa, Wien* sú maďarské pomenovania identifikované s príslušnými geografickými objektmi.

Geografické objekty sú v hesle identifikované ešte označením druhu objektu (mesto, rieka, vrch a pod.) a lokalizáciou. Objekty z územia Maďarska sú lokalizované do príslušnej župy, ostatné väčšinou do príslušného štátu (krajiny). Nerovnaké uvádzanie príslušnosti geografických objektov z územia ČSSR je rušivé.

Takmer pri všetkých heslách sa uvádzajú historické doklady, často najstaršie doložené podoby názvov. Potom sa podáva etymologický výklad uvedených názvov (nielen maďarského) a cituje sa bohatá etymologická, onomastická, historická a i. literatúra.

Najmä rozsiahlu etymologickú a onomastickú literatúru (publikovanú do roku 1976) využil autor okrem svojich bohatých skúseností z práce na historicko-

-etymologickom slovníku maďarčiny aj pri spracúvaní hesiel tohto slovníka. V zásade sa pridŕža tradičných etymológií, protichodné výklady neuvádza (napr. pri heslách *Kassa, Vág*), hoci príslušnú literatúru cituje. Literatúru neuvádza iba výnimočne. Napr. výklady Š. Ondruša (1975, 1976) nespomína ani citátom práce pri heslách *Árva, Dudvág, Duklai-hágó* (Dukliansky priesmyk), rovnako ani výklady O. R. Halagu (1965) a S. Mazúra (1966) pri hesle *Eperjes* (Prešov).

Pre slovenskú jazykovedu a onomastiku má maďarský etymologický slovník geografických názvov veľký význam, a to nielen preto, že sa v ňom spracúvajú názvy takmer dvoch stovák geografických objektov z územia Slovenska. Mnohé z troch tisícok názvov z územia Maďarska sú paralelné s podobnými staršími (maďarskými) podobami slovenských geografických názvov. Pri onomastických a etymologických výskumoch možno výklady týchto názvov využiť. Rovnako možno využiť aj rozsiahlu citovanú literatúru.

M. Majtán

ROZLIČNOSTI

O ortoepickej a ortografickej podobe slova guláš. – Popri kodifikovanej pravopisnej a výslovnostnej podobe slova *guláš* sa pomerne často stretáme s formou *guľáš* (s mäkkým *ľ*). Istý čas sme sledovali výskyt tohto javu v masovokomunikačných prostriedkoch. Dospeli sme k presvedčeniu, že výslovnosť s mäkkým *ľ* je pričastá a spája sa s príliš rôznorodými jazykovými situáciami, než aby sa mohla obísť bez povšimnutia.

S mäkkým *ľ* v slove *guláš* sa pritom stretávame nielen v rozhlasovom a televíznom vysielaní (poznačili sme si ho i zo spravodajských relácií), ale aj v denníkoch, ba i beletrii. Zo zhromaždených dokladov nám vyplynuli tieto závery: 1. Výskyt formy *guľáš* závisí vcelku od proveniencie autora: nepoužívajú ju autori západoslovenského pôvodu; 2. Ide o taký jav, ktorý nie je chronologicky ohraničený; pravopisnú formu *guľáš* nachádzame v starších periodikách (Slovenské pohľady, 1921, 1932), v starších vydaniach našej klasickej literatúry (Vajanský, 1923, Kukučín, 1930, Jesenský, 1936), ale vyskytuje sa aj v novších, ba i celkom súčasných publikáciách (Kultúrny život, Pravda, Nové slovo).

Pravopisný a výslovnostný variant *guľáš* je zaujímavý už i preto, že je to jeden z mála prípadov, keď namiesto kodifikovaného *l* sa v živej reči vyslovuje *ľ*. Známe sú skôr opačné prípady. Protiklad *l – ľ* je totiž v reči mnohých používateľov slovenčiny oslabený v prospech nepalatálneho *l*. Ide najmä o tie prípady, kde sa palatálnosť v texte nevyznačuje špeciálnymi diakritickými znamienkami, t. j. pred *e, i* a dvojhláskami (*lebo, robili, liezť, pália* atď.). V rámci teórie spisovného jazyka J. Horeckého (porov. Východiská k teórii spisovného jazyka. Kultúra slova, *10*, 1976, s. 289–294) sa tento typ výslovnosti zaraďuje do tzv. štandardnej sféry slovenčiny. Za omnoho väčšie narušenie normy (i platnej kodifikácie) sa považuje to, ak sa *ľ* zanedbáva pred ostatnými vokálmi a konsonantmi, napr. *laví, lúbiť, hladať.*

V čom je však príčina, že podoba *guľáš* sa vyskytuje v kultivovaných spisovných prejavoch, a to aj napriek jednoznačnosti kodifikácie slova *guláš* s *l*? Domnievame sa, že základnú úlohu tu hrajú asociácie so znením daného slova v pôvodnom jazyku, ktorým je maďarčina. Maďarský pôvod slova *guláš* je totiž pre mnohých Slovákov ešte i dnes zrejmý. Napokon pripomínajú to aj najznámejšie druhy tohto pokrmu u nás: *maďarský* a *segedínsky guláš.*

Slovo *guláš* pochádza z maďarského výrazu *gulyás* (vysl. *gujáš*), ktorý je etymologickým derivátom slova *gulya (guja),* znamenajúceho kopu, stádo hovädzieho dobytka, lichvy. Pomenovanie *gulyás* sa druhotne prenieslo aj na strážcov stád hovädzieho dobytka, čo poznáme aj zo slovenčiny: *Ešte aj guľáši utiekli od kráv ... Kto bude dojiť?* (Smrčok).

Slovo *gulyás* má v súčasnej maďarčine výslovnosť *(gujáš),* ale v minulosti sa toto slovo vyslovovalo ako *guľáš.* K zmene *ľ* (pís.*ly*) > *j* došlo až v tzv. novomaďarskom období a v spisovnom jazyku sa táto zmena dokončila iba v 19. stor. (porov. Bárcsi, G.: Magyar hangtörténet. 2. vyd. Budapest, Tankönyvkiadás 1958, s. 135, 171). Pre niektoré maďarské nárečia je však naďalej typická vý-

slovnosť *guľáš*. Keď k tomu prirátame, že maďarské *j* sa do slovenčiny preberá ako *ľ* (porov. slov. nár. *góľa*, z maďarského *gólya* a že slovenské *ľ* dáva v maďarčine vždy reflex *j (ly)*: *kráľ* > *király/j*, *hrabľe* > *gereblye/je*, je zrejmé, že slovo *gulyás* stredná slovenčina musela prevziať ako *guľáš*. Keďže však v západoslovenských nárečiach, ako aj v juhozápadnej časti stredoslovenských nárečí sa konsonant *ľ* nevyskytuje (porov. Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Bratislava 1968, s. 109—110), vznikla aj podoba *guláš*, ktorá sa stala podkladom pre dnešnú kodifikovanú pravopisnú a výslovnostnú podobu. Treba však povedať, že výskyt palatálnej a nepalatálnej formy *guláš/guľáš* sa celkom nezhoduje s jej rozložením v nárečiach. Pôsobí tu prirodzene kodifikovaná výslovnosť v smere k jej tvrdému variantu, pričom dotyk s pôvodnou maďarskou výslovnosťou pôsobí zasa v opačnom smere.

Od roku 1940 sa v Pravidlách slovenského pravopisu uvádza iba podoba *guláš* (v Pravidlách z r. 1931 toto slovo nie je), čo by mohlo znamenať, že už vtedy bol rozšírenejší tento typ výslovnosti daného slova. V inej autoritatívnej príručke tej doby (Prídavok, J.: Slovník cudzích slov a výrazov v slovenčine. Praha — Prešov. Nákladom Československej únie 1939, s. 245) sa však dáva prednosť forme *guľáš*. Na výber výslovnostného (a potom aj pravopisného) variantu slova *guláš* mohla mať vplyv azda aj slovotvorná analógia. V spisovnej slovenčine sa totiž už nevyskytuje iné slovo so zakončením *-ľáš*. Z hľadiska frekvencie je však aj počet slov zo zakončením *-láš* bezvýznamný: *mikuláš*, *argaláš* (z maď.), *padláš* (nár. z maďarčiny). Mohlo by tu ísť napokon o prekážku z oblasti kombinatoriky foném v spisovnej slovenčine. Fonematická kombinácia *lá* v slovenčine nie je zvyčajná. Preto aj otázku, či možno i „mäkký" variant *guľáš* hodnotiť ako výraz z hľadiska spisovnosti korektný, pokladáme zatiaľ za otvorenú.

S. Ondrejovič

Mazáč a holubiar, či mazač a holubár? — 1. Š. Peciar v štúdii Tvorenie a kvantita mužských substantív s príponami *-č, -ač, -áč/-iač* (Slovenská reč, *32*, 1967, s. 134—145) podal pomerne úplný opis rozloženia kvantity samohlások v substantívach mužského rodu utvorených príponami *-č, -ač, -áč, -iač* v súčasnej spisovnej slovenčine. Na s. 143 v rámci príkladov činiteľských podstatných mien s príponou *-áč* utvorených od dvojslabičných (zriedka trojslabičných) slovesných základov na *-a-* uvádza aj názov *mazáč(ka)*. Pri názve *rezáč(ka)* v poznámke č. 22 Š. Peciar upozorňuje, že v tomto prípade sa kvantitou diferencujú významy: *rezáč(ka)* je iné ako *rezač(ka)*, hoci obe pomenovania patria medzi činiteľské mená. V Slovníku slovenského jazyka III (s. 736) sa pri hesle *rezač* uvádza, že ide o toho, kto sa zamestnáva rezaním niečoho, pracovník pri rezacom stroji — *rezač skla, rezač papiera, rezač rúr*. Pri hesle *rezáč* sa uvádza, že ide o pracovníka, ktorý reže, orezáva niečo (obyč. vinič). Aj pomenovanie profesie *mazač* (našli sme ho v inzertnej časti denníkov Práca a Smena, a to v spojení *mazač strojov*) pomenúva toho, kto sa zamestnáva mazaním niečoho. Sloveso *mazať* (podobne ako sloveso *rezať*) patrí do vzoru česať. Š. Peciar v citovanej štúdii na s. 137 uvádza príklady na substantíva s príponou *-č* utvorených od slovenských základov na *-a-*. V rámci pomenovaní, ktoré majú iba krátke slabiky pri činiteľských podstatných menách, uvádza príklady od slovies vzoru česať: *hltač, rapotačka, rezač(ka), šibač*. J. Horecký v Slovotvornej sústave slovenčiny (1959, s. 81) uvádza podľa Loosa slovo *hltáč*. Podľa súčasnej kodifikácie je

v slove *hltač* krátke *-a-*. Na základe dokladov najmä z dennej tlače navrhujeme kodifikovať pomenovanie profesie *mazač* s krátkym *-a-* pred slovotvornou príponou *-č*. Sloveso *mazať* patrí do slovesného vzoru česať (podobne ako sloveso *rezať*). Od slovesa *mazať* je utvorený názov profesie *mazač (strojov)* príponou *-č*.

2. Chovateľ, milovník holubov sa podľa kodifikácie súčasnej spisovnej slovenčiny nazýva *holubiar* (Slovník slovenského jazyka I, s. 502; Pravidlá slovenského pravopisu, 11. vyd., s. 169; J. Oravec – V. Laca, Príručka slovenského pravopisu pre školy, 1. vyd., 1973, s. 248). A. Zauner v Praktickej príručke slovenského pravopisu (4. vyd., 1973, s. 236) pri hesle holubiar uvádza v zátvorke s hviezdičkou ako nespisovnú podobu *holubár*. Aj pri podstatnom mene *holubiarstvo* uvádza A. Zauner v zátvorke s hviezdičkou ako nespisovnú podobu *holubárstvo*. V denníku Smena (14. 4. 1979, s. 5) sme sa stretli s podobou *holubár: Lenže každý holubár si pokladá za česť...*

Š. Peciar v štúdii Distribúcia variantov prípon *-ár/-iar, -áreň/-iareň* (Slovenská reč, *33*, 1968, s. 340–347) konštatuje, že v distribúcii variantov prípon *-ár* a *-iar* sú isté nepravidelnosti, ktoré dosiaľ neboli uspokojivo osvetlené. Podľa Š. Peciara neúplné a nepresné údaje o výskyte závislého variantu *-iar* podáva J. Horecký v Slovotvornej sústave slovenčiny. Aj poučky o distribúcii „tvrdého" a „mäkkého" variantu prípon *-ár/-iar* v Pravidlách slovenského pravopisu sú podľa Š. Peciara nepresné. Na s. 343 uvádza Š. Peciar slovo *holubiar* v rámci príkladov, ktoré majú variant *-iar*, hoci základné slovo patrí k „tvrdému" vzoru, napr. *Holubiar, žabiar, šaľbiar...; kraviar, leviar, ťaviar, žatviar...* Poznamenávame, že vo Východoslovenských novinách (2. 8. 1978, s. 1) sme sa stretli s podobou *žatvár: Súdruh Ján Janík medzi žatvármi okresu Košice-vidiek a Rožňava.*

V poznámke č. 12 na s. 345 Š. Peciar pripomína, že takmer všetky odvodeniny od zvieracích mien, ktoré sa končia na obojakú spoluhlásku, majú variant *-iar*. Výnimku tvorí len podstatné meno *rybár*, ktoré Š. Peciar označuje ako prastaré slovo. Na základe výskumu u viacerých používateľov spisovnej slovenčiny sme na otázku o pomenovaní chovateľa holubov dostali iba odpoveď *holubár*. Ani jeden skúmaný objekt nepomenoval chovateľa holubov podstatným menom *holubiar*. Variant prípony *-iar* je v súčasnej spisovnej slovenčine po spoluhláske *-b-* naozaj obmedzený: *farbiar, garbiar*. Vo väčšine prípadov je po spoluhláske *-b-* prípona *-ár*, napr.: *hríbár, chodbár, hrobár, hubár, rubár, porubár, potrubár, zubár, stavbár, rybár, rezbár, ťažbár, údržbár*. Š. Peciar hovorí, že nepravidelne je utvorený aj nový termín *potrubár*. Podľa pravidla, že po obojakej spoluhláske býva variant *-iar*, ak základné slovo patrí k „mäkkému" vzoru, čakali by sme podľa Š. Peciara znenie *potrubiar*. Názov *potrubár* je v povedomí používateľov spisovnej slovenčiny podľa nášho názoru zafixovaný ako názov profesie.

Na základe dokladov z jazykovej praxe, ale aj na základe výskumu viacerých objektov navrhujeme nazývať chovateľa, milovníka holubov názvom *holubár*. Výskyt variantu *-iar* po spoluhláske *-b-* je v súčasnej spisovnej slovenčine obmedzený.

J. Jacko

Design — designér, či dizajn — dizajnér? — L. Dvonč v príspevku *Design — priemyselné výtvarníctvo* (Slovenská reč, 35, 1970, s. 192) upozornil, že jedným z novších slov, ktoré sa dnes často používa, je slovo *design*. Slovo je anglického pôvodu, pričom jeho správna výslovnosť je *dyzajn*. K nemu patrí, ako hovorí L. Dvonč, odvodené slovo *designer* na označenie osoby, ktorá sa zaoberá designom. L. Dvonč ďalej konštatuje, že okrem slova cudzieho pôvodu *design* sa používa domáci synonymický ekvivalent. V prospech cudzieho výrazu *design* by mohla hovoriť napr. tá jeho výhoda, že je to jednoslovné pomenovanie, pričom podľa L. Dvonča tento moment je neraz veľmi dôležitý pri vzťahu domácich a cudzích slov. Slovo *design* nie je však významovo priezračné, čo pôsobí isté ťažkosti pri jeho používaní. Sú pri ňom aj ťažkosti s pravopisom a výslovnosťou. Slovo sa totiž v písme končí na neobvyklé spojenie písmen *gn* a je tu rozdiel medzi pravopisom a výslovnosťou, čo je podľa L. Dvonča istý „kameň úrazu" mnohých slov cudzieho pôvodu. L. Dvonč súčasne upozorňuje aj na ťažkosti pri odvodenom slove *designer*. Popri podobe *designer* sa stretávame niekedy s podobou *designér* (utvorenom analogicky podľa iných slov na *-ér*, napr. *aranžér, režisér* a pod.), čiže aj tu je kolísanie, ktoré nie je vítané, lebo spôsobuje neistotu pri používaní tohto slova. V závere príspevku L. Dvonč hovorí, že i keď nezastáva mienku, že v prípade existencie synonymných domácich a cudzích slov treba vždy jednostranne uprednostňovať domáce pomenovania, predsa sa mu zdá, že v tomto prípade je na mieste dať prednosť domácemu pomenovaniu *priemyselné výtvarníctvo*. K nemu patrí ako označenie osoby pomenovanie *priemyselný výtvarník*, resp. *priemyselná výtvarníčka*. Nakoniec však L. Dvonč poznamenáva, že aj v tomto prípade posledné slovo majú používatelia jazyka, ktorí rozhodnú, ako sa budú v budúcnosti uvedené výrazy používať.

Doklady z tlače nás presviedčajú, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa naďalej používa jednoslovný názov *design*. V prílohe Východoslovenských novín (12. 1. 1979, s. 1 a 8) sme sa dočítali, že na Strojníckej fakulte VŠT v Košiciach vzniklo r. 1972 nové interdisciplinárne štúdium s názvom *priemyselný design*. V zátvorke sa uvádza dvojslovné spojenie *priemyselné návrhárstvo* (L. Dvonč uvádza spojenie *priemyselné výtvarníctvo*). Cieľom nového študijného odboru je sledovať realizáciu všeľudských potrieb, a to najmä rozvíjanie techniky v harmonickom súlade človeka, techniky a prostredia. Na viacerých miestach príspevku pod názvom *Design a stratégia rozvoja* sme sa okrem podstatného mena *design* stretli aj s jeho derivátom *designér* a s prídavnými menami *designový* a *designérsky;* napr.: *Kto vychováva designérov. — Vplýva design na stratégiu rozvoja? — Je dosť designérov? — Ukážka designovej tvorby. — Designérske riešenie ... — ... práca priemyselných designérov ...*

J. Smejkalová — D. Smrčinová — K. Herrmannová — I. Hais v Anglicko-slovenskom a slovensko-anglickom slovníku (2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 92) uvádzajú tri významy slova *design:* 1. nárys, návrh, projekt; 2. vzor a 3. úmysel, zámer.

Slovenčina (ako aj iné jazyky) má vo svojej slovnej zásobe slová cudzieho pôvodu a mnohé sa i dnes dostávajú do nej preberaním z iných jazykov. Slová dávnejšie prevzaté sa zväčša prispôsobili pravopisným zákonitostiam slovenčiny, naproti tomu v slovách, ktoré ešte nie sú v jazyku akoby usadené, vidíme kolísanie a ich pravopis často nie je ustálený. Napríklad z angličtiny prevzaté športové termíny a názvy rozličných javov zo spoločenského života *(futbal, gól,*

šprint, šport, volejbal, basketbal, džem, džús, džínsy, bodyček, krosček, dispečer, dispečing atď.) píšeme podľa výslovnosti domácim pravopisom. V niektorých prevzatých slovách, ako napr. *team — tím, crawl — kraul* je v pravopise niekedy rozkolísanosť, hoci aj tu prevláda domáci pravopis: *tím, kraul.* Niektoré slová anglického pôvodu sa zapisujú v spisovnej slovenčine pôvodným pravopisom; napr. *fair-play, gentleman, interwiew, coach, dandy, dancing* a pod.

Slovo anglického pôvodu *design* mohlo by sa v súčasnej spisovnej slovenčine zapisovať už podľa výslovnosti, teda domácim pravopisom *dizajn,* a to i napriek tomu, že sme napr. v citovaných dokladoch z Východoslovenských novín zaznamenali pôvodný pravopis *design.* Treba súhlasiť s L. Dvončom, že slovo *design* sa v písme končí na neobvyklé spojenie písmen *gn.* Pravopisné a výslovnostné ťažkosti pri tomto slove možno odstrániť domácim pravopisom, teda podobou *dizajn* (podľa výslovnosti) (porov. aj príspevok E. Rísovej *O slovách design, designer* vo Večerníku, 2. 4. 1976, s. 3).

V substantívnom deriváte *dizajnér* navrhujeme v prípone *-ér* písať a vyslovovať dlhé *-é-*. V spisovnej slovenčine sa prípona *-ér* využíva v značnej miere na tvorenie názvov osôb, ktoré vykonávajú nejakú činnosť súvisiacu so základným podstatným menom; napr. *asfaltér, stopér, rutinér, šprintér* atď. Podstatným menom *dizajnér* sa v spisovnej slovenčine nazýva osoba, ktorá sa zaoberá úlohami dizajnu, navrhuje, projektuje nové výrobky, dokonalejšiu techniku, nové a modernejšie zariadenie a pod.

Od podstatných mien *dizajn* a *dizajnér* možno v spisovnej slovenčine utvoriť príslušné vzťahové prídavné mená. Od podstatného mena *dizajn* sa tvorí prídavné meno príponou *-ový (dizajnový)* a od podstatného mena *dizajnér* príponou *-sky (dizajnérsky).*

J. Jacko

Skloňovanie slova rádius. — Slovo *rádius* je podst. meno muž. rodu, ktoré sa skloňuje podľa vzoru dub, pričom koncové *-us* sa vynecháva, takže je vlastne pádovou príponou nom. sg.: *rádi-us,* gen. sg. *rádi-a,* dat. sg. *rádi-u* atď. (Pravidlá slovenského pravopisu. 11. vyd., s. 308). Toto slovo má viaceré zhodné tvary so slovami *rádio* („rozhlas, resp. rozhlasový prijímač") a *rádium* („rádioaktívny prvok"), ktoré sú podst. menami str. rodu a skloňujú sa podľa vzoru mesto. Hoci všetky tieto slová patria do dvoch rozdielnych gramatických rodov substantív a do dvoch gramatických vzorov, v sg. majú rovnaké skloňovanie okrem nom. a akuz. sg.: gen. sg. *rádi-a,* dat. sg. *rádi-u,* lok. sg. *rádi-u,* inštr. sg. *rádi-om* (J. Ružička, Rádio, rádium a rádius. In: Jazyková poradňa. 5. zv. Red. G. Horák — J. Ružička, Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 207).

Zhoda skloňovania v niektorých pádoch jednotného čísla vedie k tomu, že niekedy iba zo súvislosti (širšieho kontextu) sa dá určiť, či sa použilo slovo *rádius, rádio* alebo *rádium.* Napr. *Tá je mimo nášho r á d i a* (E. dell'Antonio, Titanus, prel. E. Mikula, Bratislava 1962, s. 190). V tomto konkrétnom prípade ide o slovo *rádius.*

Homofónia tvarov, ktorá vzniká pri skloňovaní slov *rádius, rádio* a *rádium* v jednotnom čísle, vedie k snahe používateľov jazyka vyhnúť sa takejto nadmernej totožnosti tvarov. Slovo *rádius* sa najnovšie začína skloňovať tak, že sa pádové prípony pripájajú k celému slovu *rádius* aj s koncovým *-us.* Napr. *Bolo*

nevyhnutné poznať koordináty jeho r á d i u s u (Pravda na víkend, *3*, 1970, č. 26, s. 9). — *O ich akčnom r á d i u s e nerozhodujú totiž sami* (Pravda, 25. 11. 1963, s. 3). Príklady ukazujú, že slovo *rádius* sa takto skloňuje nielen vtedy, keď sa používa samostatne, ale aj vtedy, keď sa spája s prídavným menom, hoci v takomto prípade použitie príd. mena už odstraňuje alebo aspoň do istej miery oslabuje spomínanú homofóniu.

Všimnime si ešte skloňovanie slov *rádius, rádio* a *rádium* v množnom čísle (prakticky skloňovanie v pl. prichádza do úvahy iba pri slovách *rádius* a *rádio*). Podľa staršieho určenia neživotné podst. mená muž. rodu cudzieho pôvodu na *-us*, ktorých tvarotvorný základ sa končí na samohlásku *i*, majú v nom.-akuz. pl. pádovú príponu *-e*, napr. *nónius — nónie, rádius — rádie* (L. Dvonč, Skloňovanie slov *nónius, rádius* ap. Slovenská reč, *16*, 1950/51, s. 32). Vychádza sa tu z predpokladu, že slovo *rádius* sa v množnom čísle rovnako ako v jednotnom čísle skloňuje bez koncového *-us*, čiže tvarotvorným základom aj v pl. je časť *rádi-*. Podst. mená str. rodu na *-o, -on, -um*, ktorých tvarotvorný základ sa končí tiež na samohlásku *i* (a k nim patria aj slová *rádio* a *rádium*), majú v nom.-akuz. pl. príponu *-á: rádiá*. Medzi tvarmi nom.-akuz. pl. subst. *rádius* na jednej strane a tvarmi nom.-akuz. pl. subst. *rádio* a *rádium* na druhej strane by podľa tohto určenia bol rozdiel *(rádie — rádiá)*. Podobne by mal byť rozdiel aj medzi tvarmi uvedených substantív v gen. pl. *(rádius — rádiov*, ale *rádio — rádií)*, v dat. pl. *(rádiom* a *rádiám)* a lok. pl. *(rádioch — rádiách)*. V týchto pádoch nie je teda homofónia, ktorú sme spomínali v jednotnom čísle, takže sa tu nejaví tak nástojčivo potreba rozlíšiť tvary subst. *rádius* a *rádio, rádium*, ako je to v jednotnom čísle. Ale aj v pl. by pri skloňovaní s vynechávaním *-us* bola homofónia v inštr. pl., kde by takto boli rovnaké tvary *rádiami*, čo zas podporuje snahu po rozlíšení tvarov v množnom čísle analogicky podľa stavu v jednotnom čísle. Túto snahu podporujú vlastne aj tvary nom.-akuz. pl. *rádie*, ktoré už na prvý pohľad pôsobia veľmi neobvykle. Preto sa rovnako ako v jednotnom čísle bude podst. meno *rádius* skloňovať s ponechávaním koncového *-us* aj v množnom čísle.

S podobným stavom ako v slovenčine sa stretávame aj v češtine. Tu sa o skloňovaní s ponechávaním koncového *-us* hovorí nielen pri slove *rádius*, ale napr. aj pri slove *nónius*, hoci tu homofónia tvarov subst. *nónius* a nejakého iného podobného slova neprichádza do úvahy, lebo takéhoto podobného slova niet (pozri J. Kuchař, Skloňování přejatých jmen v češtině. In: O češtině pro Čechy. Praha, Orbis 1960, s. 143). V spisovnej slovenčine sa slovo *nónius* skloňuje s ponechávaním koncového *-us* (ktoré je takto súčasťou tvarotvorného základu) iba vtedy, keď sa používa vo význame „plemeno koní" (pozri K. Palkovič, Skloňovanie slov typu *sesterciuc, tribus* a *polis*. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 230).

Na záver môžeme konštatovať, že slovo *rádius* sa v súčasnej spisovnej slovenčine začína skloňovať bez vynechávania koncového *-us*, napr. gen. sg. *rádiusu*, lok. sg. *(v) rádiuse*, inštr. sg. *rádiusom*, nom.-akuz. pl. *rádiusy* atď.

L. Dvonč